

ठरलंय

आता

जगायचं...

दुष्काल निवारण कामाचा वृत्तांत

ठरलंय
आता
जगायचं...

उस्मानाबाद अणि सोलापूर जिल्ह्यातील दुष्काळ निवारण
कामाचा वृत्तांत
हॅलो मेडिकल फाउंडेशन, २०१६

ठरलंय आता जगायचं...

© हॅलो मेडिकल फाउंडेशन

मु. पो.अणदूर,

ता. तुळजापूर

जि. उस्मानाबाद

४१३६०३

फोन : ०२४७१-२४६०५० । मो.: ९४२२०६९७२४

email : shashikant.hmf@gmail.com

Webside : www.halomedicalfoundation.org

प्रकाशन : एप्रिल २०१७

लेखन व छायाचित्रे :

विद्या कुलकर्णी

मांडणी व छपाई :

मुद्रा

३८३, नारायण पेठ, पुणे.

फोन : ०२०-२४४५६८३

email : mudraoffset@gmail.com

देणगी मूल्य : रु.१००

१९७२ च्या दुष्काळाच्या झळा

मराठवाड्यातल्या वयस्कर मंडळींना अजूनही आठवतात.

२०१६ च्या परिस्थितीची तुलना

वारंवार त्या दुष्काळाशी केली जाते.

फरक एवढाच की त्यावेळी अन्नाचा दुष्काळ होता,

यावेळी पाण्याचा.

आणि त्याच्याच बरोबरीने

संवेदनांचाही दुष्काळ होता.

तो दूर करण्यासाठी 'हॅलो'ने एक पाऊल उचलले....

ऋणनिर्देश

संस्थेने कामाची सुरुवात करायचे ठरवल्यावर अनेक लोकांनी मदतीचे हात पुढे केले. दुष्काळ निवारण्याच्या कामासाठी आर्थिक, भावनिक, वैचारिक आणि सर्व प्रकारचे सहाय्य देणाऱ्या पुढील सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

- श्री. मधुकरराव चव्हाण, आमदार, तुळजापूर
- वृत्तवाहिन्या, वृत्तपत्रे व त्यांचे प्रतिनिधी
 - * आयबीएन लोकमत
 - * एबीपी माझा
 - * सुराज्य
 - * महाराष्ट्र टाईम्स
 - * लोकसत्ता
 - * सकाळ
 - * दिव्य मराठी
 - * संचार
 - * पुण्यनगरी
 - * तरुण भारत
 - * लोकमत
 - * संघर्ष
 - * माणदेश नगरी
 - * पुढारी
 - * भास्कर

दुष्काळ निर्मुलन प्रकल्पासाठी मदत

- स्वीस-एड, पुणे

दुष्काळग्रस्तांना तात्कालिक सहाय्य

- नाम फाउंडेशन
- बँक ऑफ इंडिया कर्मचारी संघटना
- रॉयल रॉक अँडव्हेचर क्लब, पुणे

कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण आणि मनोबल वाढवण्यासाठी मदत

- पन्नालाल सुराणा
- मंदार फणसे
- अतुल देऊळगावकर
- राजेंद्र हुंजे
- कॉ. राजन क्षीरसागर
- डॉ. सिद्राम खजुरे
- महादेव नरे गुरुजी
- प्रा. विलास बेत
- भगीरथ कुलकर्णी
- किसनभाऊ भरणडे
- सुभाष लोमटे
- मनोहर कुलकर्णी
- प्रदीप पुरंदरे
- बाबासाहेव जाधव
- डॉ. मिलिंद पोतदार
- चिंतामण असनीकर
- राहुल कुलकर्णी
- महेश म्हात्रे

तुळजापूर आणि लोहारा तालुका-पंचायत समिती आणि तहसिल कार्यालय

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन कार्यकर्त्यांची टीम

दुष्काळग्रस्तांच्या मदतीसाठी सोबत आलेल्या सर्व हितचिंतकांचे आभार ...

क्र.	नाव	देणगी (रु)
१	श्री. जयंत फाळके, पुणे	५०००
२	डॉ. श्रीकांत भास्कर केळकर, पुणे	१००००
३	कुमार शिंगारे, पुणे	५००००
४	आर. डी. काशीदकर, पुणे	१००००
५	विमल घाणेकर, पुणे	२५०००
६	रंगनाथ कुलकर्णी, पुणे	२१०००
७	मंगेश भागवत, पुणे	१५००
८	विनायक कुलकर्णी, पुणे	२०००
९	चारुशीला असनीकर, पुणे	१००००
१०	गोविंद आपटे, पुणे	५०००
११	उषा असनीकर, पुणे	५०००
१२	डॉ. सिंधुताई शेराळकर, पुणे	१००१
१३	वर्षा कुलकर्णी, पुणे	१५००
१४	उमा मुळे, पुणे	३०००
१५	माधुरी चित्तापुरे, पुणे	५०००
१६	संध्या गदरे, पुणे	३०००
१७	ए. एस. प्रभुणे, पुणे	५०००
१८	अर्चना आठवले, पुणे	१५००
१९	महादेव मोरेश्वर पेटकर, पुणे	५०००

क्र.	नाव	देणगी (रु)
२०	आदिती अनिल बेद्रे, पुणे	३०००
२१	अपर्णा लालिंगकर	१०००
२२	उषाताई हेगडे, पुणे	५०००
२३	अनिल जयसिंग भोसले, पुणे	१५००
२४	अनघा अविनाश देशपांडे, पुणे	५०००
२५	डॉ. अनंत फडके, पुणे	१००००
२६	डॉ. मुकुंद फडके, मुंबई	१००००
२७	डॉ. गौतम फडके, पुणे	१००००
२८	संध्या फडके, पुणे	१००००
२९	विजय , पुणे	१००००
३०	श्री. जयंत दीक्षित, पुणे	५००१
३१	डॉ. श्याम अष्टेकर, नाशिक	१००००
३२	वृंदा जोगळेकर, पुणे	२५०००
३३	आर. एल. कुलकर्णी, पुणे	२५०००
३४	हंसिका रिंगे, पुणे	१०५०
३५	अंजली वाघमारे, पुणे	१०५०
३६	प्रफुल्लता चव्हाथे, मुंबई	१००००
३७	त्र्यंबक विष्णू मराठे, पुणे	१००००
३८	अभय शहापूरकर, पुणे	१००००

अनुक्रम

प्रस्तावना

स्वीसएडची भूमिका

भाग १ - मराठवाडा : दुष्काळ २०१६

- झळा दुष्काळाच्या

भाग २ - सामना दुष्काळाशी

- बळीराजाचा जागर
- दुष्काळ निवारण परिषद

भाग ३ - तातडीचे मदतकार्य : नियोजन

- उस्मानाबाद - परिस्थितीचा आढावा
- मदतकार्याचे नियोजन

भाग ४ - दुष्काळ निवारण मदतकार्य

- पाणी
- रेशन
- कॅश फॉर वर्क
- आरोग्य आणि मानसिक आरोग्य

भाग ५ - समारोप

- काय साधले, काय शिकलो....
- आपत्ती व्यवस्थापनानंतर

प्रस्तावना

२०१५-१६ या वर्षात मराठवाड्याला तीव्र दुष्काळाचा फटका बसला. सलग तिसऱ्या वर्षी पावसाने ओढ दिली. अपेक्षित सरासरीपेक्षा खूप कमी पाऊस झाला आणि त्याचे रोजगार, पिण्याचे पाणी, शेती यापासून ते आरोग्य, शिक्षणापर्यंत जगण्याच्या प्रत्येक गोष्टीवर विपरीत परिणाम झाले.

या कालावधीत “हॅलो मेडिकल फाउंडेशन” संस्थेने उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोहारा, तुळजापूर आणि सोलापूर जिल्ह्यातील अक्कलकोट तालुक्यातील १०० गावात दुष्काळग्रस्तांसाठी जे मदतीचे काम केले त्याची ओळख या अहवालातून करून दिली आहे.

१९९३ मध्ये लातूर व उस्मानाबाद या जिल्ह्यांना दुष्काळाचा तीव्र धक्का बसला, हजारो कुटुंबे एका रात्रीत उध्वस्त झाली. या आपत्कालीन प्रसंगात भूकंपग्रस्तांच्या मदतकार्यापासून संस्थेची सुरुवात झाली. आपत्तीनंतरच्या काळात तातडीच्या मदतीचे काम आणि आरोग्य सेवा दिल्या गेल्या. परंतु ते काम तिथेच थांबले नाही. या अनुभवातून हॅलो मेडिकल फाउंडेशनची पायाभरणी झाली. सतत आपत्तीजन्य परिस्थिती नसली तरी समाजाचे अनेकविध प्रश्न असतात. त्यासाठी दीर्घकालीन नियोजन करून काम करावे लागते, हे यातून लक्षात आले.

तेव्हापासून ते आतापर्यंत, जवळपास पंचवीस वर्षांहून अधिक काळ हॅलो मेडिकल फाउंडेशन ग्रामीण भागात, महिला, किशोरी, पुरुष या समूहांच्यासोबत काम करत आहे. समाजात आरोग्यभान आणि समानतेची जाणीव रुजवणे यावर संस्थेच्या कामाचा मुख्य भर आहे. समाजातील वंचित घटकांना आपल्या हक्कांची जाणीव करून देणे आणि ते मिळवण्यासाठी त्यांची समज, क्षमता वाढवणे आणि त्यांना सहाय्य करणे या दिशेने संस्था काम करत आहे.

२०१५ मध्ये पुन्हा आपत्तीजन्य परिस्थितीची लक्षणे दिसू लागली. सततच्या कमी पावसामुळे जी दुष्काळी परिस्थिती निर्माण झाली होती, त्याचे गंभीर परिणाम दिसू लागले होते. मदतीविना लोकांची स्थिती आणखी खालावत जाईल हे स्पष्ट दिसत होते. म्हणून संस्थेने मदतकार्यात उतरायचे ठरवले. दुष्काळी परिस्थितीतून हताश व निराश मानसिकता तयार होत होती. ती दूर करण्यासाठी लोकांसोबत काम करण्याचे, त्यांच्या अत्यावश्यक गरजा समजून त्या पूर्ण करण्यावर भर देण्याचे संस्थेने ठरवले.

या कामाची सुरुवात सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१५ पासून झाली. सुरुवातीच्या कामाचा भर लोकांशी संवाद साधून त्यांचे प्रश्न व परिस्थिती समजून घेणे आणि मनोबल वाढवणे यावर होता. त्याआधारे मदतीचे नियोजन, त्यासाठी संसाधनांची जुळणी केली गेली. त्यानंतर मे ते ऑक्टोबर २०१६ या सहा महिन्यांच्या कालावधीत पाणी, रोजगार, रेशन आदी मूलभूत गोष्टींबाबत ठोस उपाययोजना व मदतकार्य केले गेले. संस्थेने लोहारा आणि तुळजापूर तालुक्यातील ७० गावात काम केले.

हे काम करण्यासाठी संस्थेकडे आधीपासून कोणतीही आर्थिक तजवीज नव्हती. त्यामुळे जे या कामात उतरू इच्छितात अशा संस्थांशी संपर्क साधला गेला. यातून मदत उभारली जाईल हा विश्वास आला. काही संस्थांनी विशेष घटकांसाठी मदत देण्याची इच्छा व्यक्त केली, जसे एकल महिला, शाळा व महाविद्यालयात शिकणारी मुले-मुली, शेतमजूर इत्यादी.

यापैकी स्वीसएड संस्थेने नियोजनबद्ध कामासाठी आर्थिक मदतीची तयारी दर्शवली. परिस्थिती व गरजा समजून घेण्यापासून कृती नियोजन करण्यापर्यंत, आणि अंमलबजावणीपासून केलेल्या कामाचा आढावा घेण्यापर्यंत सर्व प्रक्रियेत स्वीसएड संस्था भागीदारीच्या भावनेतून सहभागी झाली. यामुळे उपलब्ध आर्थिक आणि मानवी संसाधनांच्या वापरातून चांगले मदतकार्य करता आले. दुष्काळाची हताशा काही लोकांच्या बाबतीत काही अंशी तरी कमी करता आली.

अशा प्रकारे नियोजनबद्ध रितीने आपत्ती निवारण करण्याचा संस्थेचा हा पहिलाच अनुभव होता. संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण तर घेतलेच पण सलग चार महिने, सुट्टी न घेता झोकून देऊन काम केले. त्यामुळे खूप काही शिकवणारा असा या कामाचा अनुभव होता. या तातडीच्या मदतकार्यात उतरल्याने दूरगामी कामाच्या काही दिशाही स्पष्ट झाल्या. म्हणूनच या अहवालात केलेल्या कामाबरोबरच कोणत्या नव्या गोष्टी शिकता आल्या आणि आता पुढे काय करण्याची गरज जाणवते आहे हेही मांडलेले आहे. तसेच आपत्ती निवारणाच्या कामात उतरताना कोणकोणत्या प्रकारे तयारीची गरज असते, हेही यातून लक्षात येऊ शकेल. ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या संस्थांना हा अहवाल उपयुक्त वाटेल, अशी आशा आहे.

डॉ. शशिकांत अहंकारी

अध्यक्ष

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन

स्वीसएडची भूमिका

स्वीसएड आणि हॅलो मेडिकल फाउंडेशनच्या संयुक्त विद्यमाने २०१० पासून उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ४० गावांमध्ये महिला शक्ती प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. २०१४-१५ पासूनच कमी पर्जन्यमानामुळे जिल्ह्यातील शेती, पिण्याचे पाणी, जनावरांचा चारा - पाणी याविषयी निर्माण होत असलेली चिंताजनक परिस्थिती हॅलोकडून वेळोवेळी समजत होती. २०१५ पासून हॅलोलोने एकीकडे दुष्काळजन्य परिस्थितीचा अभ्यास सुरु केला, तर दुसरीकडे या परिस्थितीमुळे हतबल झालेल्या ग्रामस्थांचे मनोबल वाढवण्यासाठी उपक्रम सुरु केले. हे दोन्ही प्रकारचे काम स्वीसएडला स्वागतार्ह वाटले.

स्वीसएडच्या प्रकल्प क्षेत्रात जर एखादी नैसर्गिक आपत्ती कोसळली आणि तेथील सहयोगी संस्थेने काही मदतकार्य सुरु केले, तर त्यासाठी आवश्यक आर्थिक व इतर पाठींबा देण्याची स्वीसएडची नेहमीच भूमिका राहिलेली आहे. मात्र हा पाठींबा देत असताना आपत्तीग्रस्त लोकांना प्रत्यक्ष भेटून समस्या व गरजांचे अभ्यासपूर्ण अवलोकन करणे, वंचितांतल्या वंचित घटकांपर्यंत मदत पोहोचेल अशी कार्यक्रमाची आखणी करणे, मदतकार्याबरोबरच हक्काधारित दृष्टिकोनातून धोरण वकिलीचे काम करणे, आणि मदतकार्याची अंमलबजावणी व देखरेख लोक सहभागातून होणे, याबाबत स्वीसएडची आग्रही भूमिका राहिलेली आहे.

या सर्व मुद्द्यांना अनुसरून आणि स्फिअर स्टँडर्डना धरून स्वीसएडने मार्च २०१६ मध्ये हॅलो बरोबर उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ४० गावांमध्ये दुष्काळग्रस्तांसाठी मदतकार्य सुरु केले. पिण्याचे पाणी, रोजगार निर्मिती याकरिता तर दुष्काळामध्ये नेहमीच काम केले जाते. पण एकल महिलांसाठी रेशन पुरवठा, दुष्काळग्रतांच्या मानसिक आरोग्यासाठीचे काम ही स्वीसएड व हॅलोच्या मदतकार्याची वैशिष्ट्ये म्हणावी लागतील.

या कामामध्ये प्रत्येक हितधारकांचा सहभाग मिळाला. गावातील शेतकरी, पंचायत प्रतिनिधी, महिला, युवक यांच्यासह संस्थेचे कार्यकर्ते, तालुक्यातील लोकप्रतिनिधी, सामाजिक कार्यकर्ते या सर्वांच्या साथीने दुष्काळ निवारणाचे काम केले गेले. अनेक हितचिंतकांनी वैयक्तिक देणग्या देऊन मदत केली. अशा प्रकारे जबाबदारी घेऊन प्रत्येकाने आपापली भूमिका निभावली त्यामुळे दुष्काळासारख्या मोठ्या प्रश्नावर प्रभावीपणे काम करता आले.

सुरुवातीला चार महिन्यांसाठी व मोजक्या निधीनिशी मदतकार्याची सुरुवात झाली. मात्र दुष्काळाने निर्माण झालेल्या प्रश्नांची तीव्रता आणि हॅलोच्या कार्यकर्त्यांची अथक काम करण्याची तळमळ व क्षमता यामुळे स्वीसएडला मदतकार्यासाठी अधिक आर्थिक निधी उभारण्याची मोठीच प्रेरणा मिळाली. त्यामुळे मदतकार्याची व्याप्ती व कालावधी वाढविता आला.

त्यामुळे चाळीस गावांसाठी सुरु असलेले हे काम ७० गावांपर्यंत विस्तारता आले आणि एकूण रू. १,२८,६८,२८० (एक कोटी अठ्ठावीस लाख, अडुसष्ट हजार दोनशे ऐशी) रक्कमेची मदत तुळजापूर, लोहारा आणि अक्कलकोट या तीन तालुक्यातल्या ७० गावातील १,२९,८०० ग्रामस्थांपर्यंत पोहोचवता आली.

मराठवाड्यातील दुष्काळाच्या प्रश्नावर दीर्घकालीन उपाययोजना आवश्यक आहेत. त्यादृष्टीने पुढील काही वर्षांत स्वीसएड व हॅलोला एकत्रितपणे नक्की काय करता येईल, याविषयी चर्चा सुरु आहे. मात्र दीर्घकालीन उपाययोजनेबरोबर २०१६ मधील तातडीचे मदतकार्य देखील दुष्काळप्रस्तांचे आयुष्य थोडेफार तरी सुसह्य करण्यासाठी उपयोगी व महत्त्वाचे होते. हे मदतकार्य डॉ. शशिकांत अहंकारी यांच्या मार्गदर्शनाखाली हॅलोच्या सर्व कार्यकर्त्यांनी अत्यंत मनापासून व यशस्वीपणे पार पाडले. यासाठी या सर्वांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

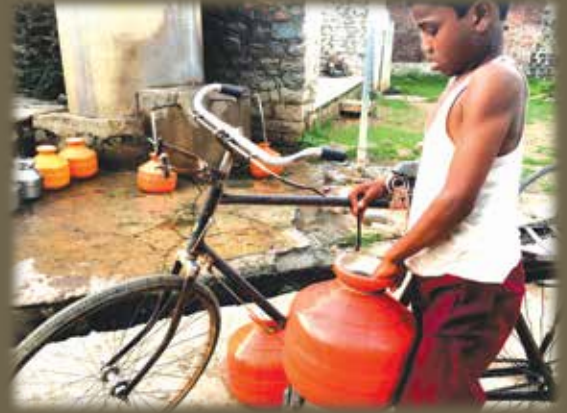
स्वीसएडसाठी सुद्धा हा अनुभव एकीकडे मदतकार्याचे समाधान देणारा, तर दुसरीकडे दुष्काळाच्या प्रश्नांची व्याप्ती व खोली यामुळे अस्वस्थ करून सोडणारा व भविष्यातील कार्याबद्दल विचार करायला लावणारा ठरला.

कविता गांधी, प्रतिनिधी, स्वीसएड इंडिया
धर्मेन्द्र गोगू आणि स्नेहा गिरिधारी कार्यक्रम अधिकारी, स्वीसएड इंडिया

भाग १

मराठवाडा : दुष्काल २०१६

झळा दुष्काळाच्या

महाराष्ट्रातला कमी पावसाचा आणि म्हणून दुष्काळप्रवण भाग अशी मराठवाड्याची ओळख आहे. २०१५-१६ मधील दुष्काळाने ही ओळख जशी आणखी घट्ट केली, तसेच या परिस्थितीच्या संदर्भात अनेक प्रश्नही उपस्थित केले.

१९७२ चा जनजीवन मुळापासून उखडून टाकणारा भीषण दुष्काळ पाहिलेल्या आणि त्यानंतर दोन-चार वर्षांच्या अंतराने पुनःपुन्हा दुष्काळजन्य स्थितीला सामोरे जाणाऱ्या मराठवाड्याने या परिस्थितीतून काय बोध घेतला? इथल्या राजकीय नेतृत्वाने या समस्येतून बाहेर पडण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना केल्या? पाण्यासाठी परावलंबी असलेल्या मराठवाड्याला खात्रीचे पाणी मिळवण्यासाठी काही विचार झाला का? उपलब्ध पाणी आणि त्याआधारे पिकांचे नियोजन करण्यासाठी शेतकऱ्यांचे मन वळवण्याचा कसा प्रयत्न झाला? शेतमजुरीवर अवलंबून असलेल्या दलित, भूमिहीन मजुरांना रोजगाराची शाश्वती निर्माण करण्यासाठी काय केले गेले? निदान दुष्काळाची दाहकता कमी करण्यासाठी तरी विचार झाला का? समस्येच्या मुळाशी नेणारे हे आणि असे अनेक प्रश्न या दुष्काळाच्या निमित्ताने पुन्हा एकदा उपस्थित झाले. आणि त्यांच्या ठोस उत्तरांच्या अभावी हा दुष्काळ निसर्गनिर्मित नसून मानवनिर्मित आहे की काय, हा आणखी एक प्रश्न समोर आला.

या प्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवर २०१५-१६ च्या दुष्काळी परिस्थितीच्या झळा आणखी दाहक वाटू लागतात. मराठवाड्यात सरासरी ८०० मिमी पाऊस पडतो. राज्याच्या इतर भागांच्या तुलनेत हे प्रमाण सगळ्यात कमीच आहे. इथे वर्षागणिक पावसाचे प्रमाण कमी-जास्त होते आणि दहा वर्षांतून एकदा तरी दुष्काळजन्य परिस्थिती तयार होते. इथले हे पावसाचे चक्र लोकांच्या परिचयाचे झाले आहे. त्याच्याशी जुळवून घेण्याची सवय लोकांच्या अंगवळणी पडलेली आहे. २०१५ च्या पावसाळ्यातही अपेक्षित सरासरीपेक्षा ४०-५०% कमी म्हणजे निम्मा पाऊस झाला. पण सलग चार वर्षे पावसाने ओढ दिल्याने परिस्थिती अधिक बिकट झाली. पुढच्या पावसाला अजून बराच अवकाश असतानाच उपलब्ध जलसाठे कोरडे होऊ लागले होते. सरणाऱ्या प्रत्येक दिवसागणिक पाण्याची टंचाई अधिकाधिक तीव्र होऊ लागली होती.

दुष्काळ नव्हे अवर्षण

मराठवाड्यामध्ये अकरा मोठी धरणे आहेत. एप्रिल २०१६ च्या मध्यापर्यंत यातल्या आठ धरणातील पाणीसाठ्याने तळ गाठला. या आठ धरणातील पाणी पातळी डेड स्टोरेजपर्यंत खाली गेल्याचे सरकारने जाहीर केले. शिवाय सर्व धरणातील साठे मिळून सरासरी ३% पाणी उपलब्ध असल्याचेही यावेळी सरकारतर्फे सांगितले गेले. जलतज्ज्ञांच्या मते, दरडोई पाण्याची उपलब्धता

१७०० घनमीटर असणे म्हणजे संपन्नता आणि ५०० घनमीटरच्या खाली जाणे म्हणजे गंभीर परिस्थितीचे निदर्शक. धरणसाठे कोरडे होण्याच्या दोन महिने आधीपासूनच मराठवाड्यात दरडोई ४३८ घनमीटर म्हणजे किमान पातळीपेक्षाही कमी पाणी उपलब्ध होते. यावरून पाण्याची टंचाई किती तीव्र स्वरूपाची होती हे लक्षात येते.

जमिनीवरच्या पाण्याची परिस्थिती वरीलप्रमाणे होती. त्याबरोबरच अपुरा पाऊस आणि प्रचंड उपसा यांचा फटका बसून जमिनीखालच्या पाण्याची पातळीही कमालीची खाली गेली होती. एका बातमीनुसार या दुष्काळाच्या काळात मराठवाड्यात किमान दहा हजार नव्या विंधन विहिरी खोदण्यात आले. त्यामुळे भूजलाचा अनिर्बंध उपसा आणखी वाढला. भूजलस्तरही खालावत गेल्याने काही दिवस पाणी देऊन बरेच बोअर बंद पडत होते. जिथे पूर्वीपासून बोअर होते त्यांचीही परिस्थिती वेगळी नव्हती. दिवसेंदिवस बोअरचे पाणी हापसणे कष्टप्रद आणि वेळखाऊ होत गेले. ग्रामीण भागात कित्येक ठिकाणी हेच मुख्य जलस्रोत असल्याने पाण्याची समस्या आणखीनच तीव्र बनली होती. कसेबसे चालू असलेले बोअरही जेव्हा बंद पडू लागले तेव्हा टँकरची मागणी वाढू लागली.

मराठवाड्यात वर्षाचा सरासरी ८०० मिमी पाऊस केवळ ३७ दिवसात पडतो. हवामानबदलाच्या काळात त्यातही कमालीची अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे जल परावलंबी मराठवाड्यात पाण्याची तूट भरून काढण्यासाठी एक हजार ते बाराशे फूट खोल जाऊन पाणी उपसा चालू आहे. मराठवाड्यात दरमहा अंदाजे १०,००० विंधन विहिरी खोदल्या जातात. महाराष्ट्राच्या भूजल सर्वेक्षणाचा अहवाल हेच अधोरेखित करीत आहे.

- अतुल देऊळगावकर, पर्यावरण अभ्यासक

या वर्षाप्रमाणे मागच्या वर्षीही टँकरला मागणी होती. पण यंदा ती मागणी बरीच वाढली होती. यावेळी एप्रिल २०१६ च्या मध्यास मराठवाडा विभागात साधारणपणे २७४५ टँकर पाणीपुरवठा करत होते. गेल्या वर्षी याच सुमारास ९३९ टँकर चालू होते, त्यापेक्षा यावेळची संख्या तिपटीने जास्त होती. त्यानंतरच्या काळात तर टँकरची मागणी आणखीनच वाढत गेली.

मे महिन्यामध्ये मराठवाड्यातील शहरी आणि ग्रामीण भागातील पाणी पुरवठ्यासाठी जवळपास ३५०० टँकर तैनात होते. मराठवाड्याचा 'टँकरवाडा' होऊ लागला होता. पण तरीही पुरवठा अपुरा होता. विशेषतः ग्रामीण भागात टँकरची सेवा अपुरी आणि अनियमित होती. दैनंदिन पाण्याची गरज भागवण्यासाठी लोकांना २-३ किलोमीटर पायपीट करावी लागत होती.

पाण्याची विवंचना हा लोकांच्या रोजच्या जगण्याचा भाग झाला. उपलब्धता मर्यादित झाली तसे त्यावर नियंत्रण ठेवण्याची चढाओढही वाढू लागली. दुष्काळी परिस्थितीत हवालदिल झालेल्या लोकांची परिस्थिती लातूरमधील पाणी-तंट्यामुळे पुढे आली. लातूर अनेक काळ अनेक कारणांमुळे चर्चेत राहिले - टँकरच्या अफाट संख्येपासून ते 'जलदूत' रेल्वेपर्यंत - अनेक मलमपट्टीचे पर्याय लातूरची तहान भागवण्यासाठी केले गेले. लातूरमध्ये प्रत्येक पाच वाहनांमागे एक टँकर होता, तरी पोलीस संरक्षणात पाणी वितरण करावे लागत होते. पाणी उपलब्धता मर्यादित झाल्याने सरकारने पिण्याच्या पाण्याला प्राधान्य दिले, त्यामुळे उद्योगांचा पाणी पुरवठा बंद केला. परिणामी रोजगार खुंटला. दवाखाने, वसतीगृहे या सेवा सुविधाही विस्कळीत झाल्या. माध्यमांमुळे लातूरच्या परिस्थितीची दाहकता सर्वदूर पोहोचली.

'एबीपी माझा' या वृत्तवाहिनीने १९ मे २०१६ ला केलेल्या स्टोरीमध्ये ड्रोनच्या सहाय्याने दुष्काळातला रखरखाव चित्रित केला -

“मांजरा नदीवरचे बीड-उस्मानाबाद सीमेवरचे मांजरा धरण. २५० दशलक्ष घनमिटर पाणीसाठ्याचे हे धरण १९८० नंतर पहिल्यांदाच मांजरा पूर्ण आटले आहे. पाणी नसल्याने धरणात मेलेले मासे, कासवे, शिंपल्यांचा खच पडला आहे. या हिरव्या पाण्याची वरपर्यंत दुर्गंधी येते. बीड शहराला पाणीपुरवठा करणारा शहराजवळचा ९ एमएमक्युब क्षमतेचा बिंदुसारा तलाव फेब्रुवारी २०१५ पासून कोरडा आहे. ५९८ दशलक्ष घनमिटर पाणीसाठा क्षमतेचे तेरणा नदीवरच्या माकणी धरणात फक्त ५ दशलक्ष घनमिटर पाणीसाठा आहे. दोन आठवड्यात हेही पाणी संपेल. मराठवाड्यातल्या ११ पैकी ८ मोठ्या धरणात पाण्याचा थेंबही शिल्लक नाही. ८१४ लघु, ८५ मध्यम धरणे आणि ७२८ तलाव पूर्ण कोरडे पडले आहेत. ३ धरणात दीड टक्का पाणीसाठा आहे. चऱ्या खोदल्या तरी तलावात पाणी लागत नाही...”

शेतीचे विस्कटलेले अर्थकारण

ग्रामीण भागात पाण्याअभावी शेतीची कामेही थंडावली. शेतकरी हवालदिल झाले. त्याचप्रमाणे शेतमजुरीवर अवलंबून असलेले भूमीहीन, अल्पभूधारक मजूरही बेकार झाले. शेती आणि जनावरे असलेल्यांना गावात राहणे भाग होते. बाकी हातावर पोट असलेल्यांनी काम शोधण्यासाठी बाहेरचा रस्ता धरला. स्थलांतराचे प्रमाण वाढले पण त्यातून पर्यायी रोजगार फारसा उपलब्ध नव्हता. कामासाठी शहरात गेलेल्यांना तिथल्या राहणीमानाशी जुळवून घेताना हातात येणारी मजुरी अपुरी पडत होती. त्यामुळे गावातल्या कुटुंबाच्या कमाईमध्ये कमालीची घट झाली. याखेरीज पुरुष, मुले कामासाठी बाहेरगावी गेल्याने घर सांभाळण्याची व चालवण्याची सगळी जबाबदारी मागे राहिलेल्या महिलांवर येऊन पडली. पाणी आणणे, मिळेल तर काम करून घरात पैसे आणणे यापासून ते मुले - वयोवृद्धांची देखभाल करण्यापर्यंत जबाबदारी त्यांच्यावर पडली.

पाणी आणि चारा यांच्या अभावी गुरांचा सांभाळ करणे दिवसेंदिवस कठीण होत गेले. जनावरे सांभाळण्याची चिंतेत लोक जनावरे विकू लागले. मागील तीन वर्षात या भागातले ५०% पशुधन कमी झाले, असे एका पाहणीतून दिसून आले.

मराठवाड्यातील बहुसंख्य शेतकरी हे लहान व मध्यम जमीनधारक आहेत. गेल्या काही वर्षात पीक पद्धतीत कमालीचे बदल झाले. पूर्वी जिथे ज्वारी, बाजरी, डाळी ही पिके प्रचलित होती तिथे आता सोयाबीन, कापूस ही पिके आली. काही भागात पाणी मुबलक आहे तिथे ऊस घेतला जातो. आधीची पिके माणसांना आणि गुरांना जगवण्याच्या कामी येत होती. कमी पावसाच्या प्रदेशातील हलक्या जमिनीसाठी ही पिके अनुकूल आहेत. परंतु नगदी पिकांकडे ओढा वाढला आणि अन्नधान्याची गरज घरच्या शेती उत्पन्नातून भागेनेसे झाले. जमीनही आणखी निकृष्ट होत गेली.

मराठवाडा दुष्काळ प्रवण भाग असला तरी इथे ७० साखर कारखाने आहेत. मराठवाडा आणि सोलापूर जिल्हा मिळून महाराष्ट्राच्या एकूण साखर उत्पादनापैकी २/३ साखर उत्पादन होते, असे एका अभ्यासातून दिसते. पण आता त्यातील बरचसे बंद पडले आहेत. ऊसाची लागवड आणि गाळप यासाठी जेवढे पाणी लागते तेवढ्यात लाखो लोकांची पाण्याची गरज भागू शकते. म्हणूनच ही बदललेली पीक पद्धती पाण्याच्या उपलब्धतेशी विसंगत आहे. पण चुकीच्या विकासाच्या संकल्पनातून ती लोकांच्यावर थोपवलेली आहे.

शेतीची समस्या बाजाराशीही निगडीत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांनाही त्यांचे प्राधान्यक्रम बदलावे लागतात. पण याचे दूरगामी परिणाम आहेत. नगदी पिकांना लागणारे भरमसाठ पाणी आणि खतांचा मारा यामुळे लागवडीचा खर्चही वाढतो. शेतीतली भांडवली गुंतवणूक वाढते. त्यामुळे पेरणीच्या वेळीच शेतकऱ्यावर कर्जाचा बोजा असतो. सिंचन सुविधेअभावी उत्पन्नाची खात्री नसते. त्यातून कर्जाचा बोजा वाढत जातो. बऱ्याचदा या रक्कम अवाढव्य मोठ्या नसतात, पण आर्थिकदृष्ट्या बांधलेल्या शेतकऱ्यांच्या आवाक्याबाहेरच्या असतात.

औरंगाबाद येथील 'स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्थे'च्या अभ्यासातून मराठवाड्यातल्या शेतकरी आत्महत्येच्या समस्येचे गंभीर रूप लक्षात येते. मागील चार वर्षात आत्महत्येच्या संख्येत कमालीची वाढ झाल्याचे या अभ्यासातून दिसून आले. २०१२ मध्ये १९८ शेतकरी आत्महत्या नोंदवल्या होत्या, त्याचे प्रमाण २०१५ मध्ये ११३३ वर गेले. बहुसंख्य शेतकऱ्यांवरील कर्जबोजा रू. ५०,००० ते रू. १,५०,००० या दरम्यान होता. पण ही रक्कम फेडणेही त्यांना न जमल्याने त्यांनी हाय खाल्ली.

राष्ट्रीयीकृत बँका शेतकऱ्यांना कर्ज घ्यायला तयार नाहीत, जिल्हा सहकारी बँका डबघाईला आलेल्या आहेत. शेतकऱ्यांना जेव्हा लहान कर्जे लागतात, तेव्हा खाजगी कर्जे घेण्याशिवाय पर्याय उरत नाही. सावकारांचे चढे व्याजदर आणि वसुलीतली दडपशाही यामुळेही कर्जदार हबकून जातात, असे दिसते. या सावकारशाहीला आळा घालण्यासाठीही कडक कारवाईची गरज आहे, असे या अभ्यासात म्हटले आहे.

पण वसुलीसाठी प्रत्यक्षात खूप दडपण आणले जाते. वसुलीचा तगादा लावणारे लोक जसे पाळलेले असतात तसेच दुसरीकडे सावकारी कर्जाचे आमिष दाखवून नवीन सावज शोधून देणारेही असतात. अशा शिस्तबद्ध पद्धतीने सावकारी चालू असूनही या सावकारशाहीला राजकीय पाठबळ आहे, म्हणूनच त्याचा जाच समोर दिसत असूनही पोलीस काही करत नाहीत, असे लोकांना वाटते.

दुष्काळ व नापिकी यामुळे ग्रामीण अर्थकारण विस्कटून गेले आहे. शेतकऱ्यांच्या डोक्यावरील कर्जे, दुष्काळात मजुरी नसल्याने उचललेली कर्जे यांची परतफेड झाल्याशिवाय लोकांना हलके कसे वाटणार? यासाठी सावकारशाही विरोधात सरकारी कारवाई जशी आवश्यक आहे, कर्जामुळे वा नापिकीमुळे निराश झालेल्या शेतकऱ्यांना सहानुभूतीचा मानसिक आधारही पाहिजे. म्हणजे आयुष्य संपवण्याचे टोकाचे पाऊल उचलण्यापासून त्यांना रोखता येईल.

दुष्काळी परिस्थिती माणसाचे खच्चीकरण करते. मित्रपरिवार सावकार आणि बँकांकडून घेतलेली कर्जे, त्यांचा तगादा, आसपास रखरखाट, डोळ्याला हिरवं दिसत नाही, हाताला काम नाही आणि पैशाचे मार्गही खुंटलेले. यामुळे प्रत्येकाच्या मनावर ताण येतो.

- सुभाष चिमणे, चिवरी

मराठवाड्याने आजवर अनेक दुष्काळ पाहिले. त्यातील १९७२ चा दुष्काळ अत्यंत भीषण, दूरगामी परिणाम करणारा होता. त्यावेळी तीव्र अन्नधान्य टंचाई होती आणि रोजगाराच्या शोधात गावे पांगली, मोठ्या प्रमाणावर कायमस्वरूपी स्थलांतर झाले. आपत्तीच्या तीव्रतेचा एक मापदंड म्हणून या बाहत्तरच्या महादुष्काळाकडे पाहिले जाते. यंदाचा दुष्काळ तेवढाच, किंबहुना त्यापेक्षाही भयंकर असल्याचे मत अनेक जाणकारांनी व्यक्त केले आहे. दोन्हीमध्ये फरक एकच होता, त्यावेळी अन्नधान्य टंचाई होती, यावेळी पाण्याची. तो महा-दुष्काळ होता, यावेळी महा-अवर्षण होते.

“दुष्काळामुळे सामाजिक नुकसानही खूप होत होते, पण यातील बऱ्याच प्रश्नांची मोठ्या प्रमाणावर दखल घेतली गेली असे झाले नाही. सक्तीची लग्ने होत होती, ठरलेली लग्ने पुढे ढकलली जात होती, घरकाम, पाणी, रोजगार यामुळे आणि पैशांच्या अभावी मुलामुलींचे शिक्षण थांबत होते, स्थलांतरचे प्रमाण वाढले होते व त्याचे कुटुंबावर प्रतिकूल परिणाम पडत होते, या व अशा काही सत्यकथा संवेदनशील पत्रकारांनी समोर आणल्या. माध्यमांमुळे या बाजू प्रकाशात आल्या, पण तेवढ्यापुरत्याच.”

सरकारी प्रतिसाद – उशिरा व अपुरा

प्यायला पाणी नाही, जनावरांना चारा नाही आणि शेतकऱ्यांच्या व मजुरांच्या हाताला काम नाही. दोघेही उदरनिर्वाहाच्या विवंचनेत अडकलेले, अशी आपत्कालीन परिस्थिती होती. यावेळी सरकारच्या नियोजनबद्ध हस्तक्षेपाची अधिक आवश्यकता होती. परंतु प्रत्यक्षात सरकारी उपयायोजनांमध्ये नियोजनाचा आणि सुसूत्रतेचा अभाव होता.

सरकारने दुष्काळ तर जाहीर केला. परंतु टँकरने पाणी पुरवठा करण्यापलीकडे इतर आवश्यक व तातडीच्या गरजांकडे आणि लोकांच्या मागण्यांकडे दुर्लक्ष केले. माणसांना व जनावरांना पाणी, चारा, रोजगार, अन्न सुरक्षा या मूलभूत गोष्टींसह जीवनमानावर परिणाम करणाऱ्या आरोग्य, शिक्षण यासारख्या गोष्टींसाठी सहाय्यभूत ठरणारे उपक्रम राबवणे जरूरीचे होते. पण याबाबतीत शासन फारसे सक्रीय झाले नाही.

“शेतकरी आपापल्या शेतातच रोजगार हमीअंतर्गत कंटूर बांधबंदिस्तीची कामे करू शकतात. बिनचूक कंटूर आखणीसाठी स्थानिक तरुण मुला-मुलींतून प्रशिक्षित माणसे तयार करता येतील. पाणलोट-व्यवस्थापन कार्यक्रमात हे सारे अंतर्भूत आहेच. यातून तात्कालिक आणि दीर्घकालिक दोन्ही प्रकारचे उपाय साध्य होतात. मात्र यात टेंडर काढण्याची सोय नाही, ट्रॅक्टर, जे.सी.बी. मशीनची गरज नाही, म्हणून टेंडरमध्ये स्वारस्य असणाऱ्यांना हा कार्यक्रम नीरस वाटतो. शेततळी या कार्यक्रमाचा शेवटचा टप्पा आहे. मात्र सुरुवात तेथूनच होताना दिसते. माथा ते पायथा ऐवजी पायथा ते माथा. अंधेर नगरी चौपट राजा!”

- वसंत फुटाणे, नैसर्गिक शेतीचे पुरस्कर्ते

१९७२ च्या दुष्काळात जन्माला आलेल्या ‘रोजगार हमी योजने’ने लक्षावधी लोकांना अक्षरशः जगवले. महाराष्ट्राने सुरुवात केलेली ही ‘रोहयो’ आता अधिक सक्षम तरतुदींसह केंद्र सरकारचा कायदा म्हणून अस्तित्वात आहे. ‘महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी’ कायदानुसार १०० दिवस रोजगार देणे बंधनकारक आहे. तसेच नैसर्गिक आपत्तीच्या काळात १५० दिवसपर्यंत रोजगार उपलब्ध करून देण्याची तरतूदही आहे. परंतु कायदा अस्तित्वात असूनही त्याची अंमलबजावणी झाली नाही. याखाली सरकारनेही कामे सुरु केली नाहीत आणि लोकांनीही माहितीअभावी कामाची मागणी नोंदवली नाही. बाहत्तरमध्ये ३५ लाखाहून अधिक लोकांनी रोहयोवर काम केले. पण यावेळी मराठवाड्यामध्ये कामाची मागणी नोंदवणाऱ्या लोकांची संख्या जेमतेम दोन लाख होती. लोकांना काम हवे होते, तरीसुद्धा त्यांनी मागणी नोंदवली नाही. याचे पहिले कारण म्हणजे त्यांना ही योजना नीटशी माहिती नव्हती. यामध्ये केवळ दगड फोडण्याची, रस्ते बांधण्याची कामे काढतात, हा लोकांचा समज आहे. तो सरकारी विभागांनीही कधी दूर केला नाही. आणि दुसरे कारण बोगस नावे दाखवून केलेला योजनेतील भ्रष्टाचार. त्यामुळे लोकांना

या कामाची विश्वासाहता वाटत नाही. यामध्ये शेत तळी आणि जमीन व माती संधारणाची कितीतरी कामे घेता येऊ शकतात, याची माहितीही लोकांना दिली जात नाही. कामाचे स्वरूप, उशिरा मिळणारे पैसे, मोजमापातील अपारदर्शकता यामुळे लोकांच्या मनात रोजगार हमीचे काम करण्याविषयी साशंकता आहे. सरकारी विभागांच्या मते कामे काढली जातात पण लोक कामावर येत नाहीत, तर लोकांच्या मते त्यांनी कामे करू नयेत अशाच प्रकारची कामे काढली जातात, योग्य अंमलबजावणी होत नाही. कामाचे प्रकार आणि रोहयोची अंमलबजावणी या दोन्हीबाबत लोकांच्या मनात नाराजी होती, ती दूर करण्यात सरकारला यश आले नाही.

लोकांच्या हाताला काम मिळेल याची खबरदारी घेणारी मनरेगा न राबवता राज्य सरकारने 'जलयुक्त शिवार' योजनेची रेटून अंमलबजावणी करत स्वतःची पाठ थोपटून घेतली. मोठा गाजावाजा करून राबवलेल्या या योजनेत अनेक गंभीर त्रुटी आहे. 'माथा ते पायथा' हे संधारणाचे सूत्र डावलून यामध्ये केवळ पायथ्यापाशी काम केले गेले. स्रोतांचे सरळीकरण आणि खोलीकरण केले गेले. ही कामेही अशास्त्रीय पद्धतीने झाली. एका मयदिपलीकडे खोलीकरण केले असता अँक्विफर उघडे पडून ते गाळणे बुजून जाऊ शकतात व त्याचे दुष्परिणाम कायमस्वरूपी होतात. या कामांमध्ये मुख्यत्वे जेसीबी मशीनचा वापर झाला. बरी-वाईट कामे झाली, पण त्यातून लोकांना मजुरी मिळाली नाही. अशा प्रकारे अशास्त्रीय कामाची अयोग्य अंमलबजावणी करत सरकारने 'जलयुक्त शिवार' ही फायद्याचीच योजना असल्याचे ठासून मांडले. या योजनेच्या एक-शतांशही इच्छाशक्ती मनरेगासाठी दाखवली नाही.

“मराठवाड्यात लघु पाटबंधाऱ्याची १२-१३ हजार कामे झाल्याचे सांगण्यात येते. पाझर तलाव, साठवण तलाव, कोल्हापुरी बंधारे अशा प्रकारच्या या कामांतून कित्येक पटीने सिंचनक्षमता वाढायला हवी. पण ही कामे केवळ 'बांधले व विसरले' या तत्वावर झाली. म्हणून त्याचे परीणाम दिसत नाहीत. जलयुक्त शिवाराचा मोठा गाजावाजा होत आहे. मात्र त्यामध्ये फक्त नदी खोलीकरण आणि रुंदीकरण चालू आहे. ते अत्यंत विध्वंसक पद्धतीने चालू आहे. नदीचे खोलीकरण एका मयदिपलीकडे करणे घातक आहे. हे सर्व जेसीबी वाल्यांच्या फायद्यासाठी होत आहे.”

- जलतज्ज्ञ प्रा. प्रदीप पुरंदरे

काम नसल्याने लोकांच्या हातात पैसे नव्हते, त्यामुळे बाजारात धान्य उपलब्ध असूनही ते खरेदी करणे त्यांना शक्य नव्हते. म्हणूनच रोजगार आणि अन्न सुरक्षा या दोन्ही गोष्टींकडे सरकारने लक्ष देणे आवश्यक होते. कोणत्याही आपत्कालीन परिस्थितीचे जनजीवनाच्या प्रत्येक बाजूवर परिणाम होतात, वृद्ध व एकल महिला तसेच लहान मुले अशा निर्णयप्रक्रियेत डावललेल्या घटकांचे त्रास तर आवर्जून लक्षात घ्यावे लागतात. आणि त्यादृष्टीने उपाययोजना कराव्या लागतात. पण अशा कित्येक गोष्टी सरकारी मदतकार्यात विचारात देखील घेतल्या गेल्या नाहीत.

दुष्काळामुळे जनजीवन कसे विस्कळीत झाले याचे वास्तव उस्मानाबादचे संवेदनशील पत्रकार राहुल कुलकर्णी यांनी त्यांच्या वार्तापत्रातून पुढे आणले. दुष्काळाचा फटका अनेक बाबतीत दिसून आला. पैशांअभावी मुलामुलींची शिक्षण थांबवणे, दुखणी अंगावर काढणे, सक्तीची लगे, स्थलांतर... हे विषय आम्ही दुष्काळ वार्तापत्रातून पुढे आणले. पाणी टंचाईमुळे स्त्रियांचे खूप हाल होत होते. मिळेल तेव्हा रात्री-अपरात्री लोक पाण्यासाठी धावायचे. लोकांचे हे हाल थांबवण्यासाठी सरकारची इच्छाशक्ती कमी पडत होती. सरकार काम करताना दिसलं नाही. जलयुक्त शिवारमुळे कदाचित पाऊस आल्यावर फायदा झाला असता, पण तातडीच्या मदतीचे काय?

दुष्काळी परिस्थितीचे अंदाज खूप आधीपासून वर्तवले जात होते. पण सरकारने प्रतिसाद द्यायला खूप वेळ घेतला. दुष्काळग्रस्त जनतेच्या पाठीशी सरकार आहे, ही भावना लोकांच्यामध्ये निर्माण करायला सरकार कमी पडले. ही भावना कधी निर्माण झाली असती? जर लोकांना निदान धान्य मिळावे म्हणून रेशन व्यवस्था सुरळीत केली गेली असती. लोकांना पुरेसे व स्वच्छ पाणी मिळेल, पाण्याची वणवण थांबेल याची काळजी घेतली गेली असती आणि मुख्य म्हणजे लोकांच्या मागणीनुसार त्यांच्या हाताला काम दिले असते.

मराठवाड्यातील दुष्काळजन्य परिस्थितीचा विचार केला तर 'चांगला पाऊस झाला की समस्या मिटेल' अशी तात्पुरती मलमपट्टीसारखी कामे करून समस्या सुटणार नाही. त्यासाठी अधिक संवेदनशील नियोजनाबरोबरच समजही विस्तारण्याची गरज आहे. हवामान बदलामुळे पावसाचे चक्र बदलले आहे, पाण्याची उपलब्धता मर्यादित होते आहे. पण शेतकऱ्यांची कामे आणि अन्य पाणीवापर पारंपरिक पद्धतीनेच चालू आहेत. हेही बदलायला हवे आहे.

एकंदरीत या आपत्कालीन काळात सरकारने केलेल्या कामातून नियोजन आणि संवेदनशीलता यांचाही दुष्काळ लोकांच्या अनुभवाला आला. पण दुसऱ्या बाजूने लोकांनी स्वतःहून बरीच संधारणाची कामे केली. अनेक संस्था आणि व्यक्ती मदतीसाठी पुढे आल्या. दुष्काळ निवारणाच्या कामात सरकारी व बिगर-सरकारी या दोन्ही प्रयत्नांनी भर घातली. पण त्यांचे अपुरेपणही निदर्शनास आले. त्यातून प्रश्नांच्या मुळाशी जाता आले नाही. या कामांमधून उत्तरे मिळण्यापेक्षा अधिक प्रश्नच निर्माण केले.

भाग २

सामना दुष्कालाशी

ऑगस्ट २०१५. उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या लोहारा तालुक्यातल्या एका गावातून शेतकरी आत्महत्येची बातमी आली. नापिकी आणि थकीत कर्जाला कंटाळून ही आत्महत्या झाल्याचे निष्पन्न झाले. बातमी धक्कादायक होती. आणि 'हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन'साठी तर ही बातमी अधिकच धक्कादायक होती. कारण जिथे घटना घडली ते गाव संस्थेच्या कार्यक्षेत्रातले होते.

शेतकरी आत्महत्येची घटना धक्कादायक वाटण्याचे मुख्य कारण म्हणजे ही समस्या मराठवाड्याची नाही अशी सर्वसाधारण समजूत होती. गेल्या दशकभरात महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न ऐरणीवर आला असला, तरी हा प्रश्न प्रामुख्याने कापूस पिकवणाऱ्या विदर्भाशी किंवा नगदी पिकांच्या लागवडीशी जोडला जातो. शेती लागवडीचा खर्च आणि तुटपुंजे व बेभरवशी उत्पन्न यांचा ताळमेळ बसत नसल्याने शेतकरी निराशेच्या गर्तेत ढकलले जातात आणि त्यातून आयुष्याचा शेवट करणाऱ्यापर्यंत वेळ येते. ही समस्या सुन्न करणारी आहे. पण मराठवाड्यासारख्या दुष्काळप्रवण भागात, कोरडवाहू आणि पावसावर निर्भर शेतीच्या प्रदेशामधील शेतकऱ्यांशी हा प्रश्न फारसा जोडला जात नाही. लोहारामधल्या दुर्घटनेने मात्र हा समज खोडून काढत धोक्याची सूचना दिली. अशा आत्महत्या रोखण्यासाठी काहीतरी ठोस काम केले पाहिजे हे सर्वांना मनापासून वाटले.

प्रश्नाची माहिती घेण्यापासून कामाची सुरुवात झाली. वर्तमानपत्रातील बातम्या, सरकारी आकडेवारी, काही संस्थांचे अभ्यास यातून प्रश्नाची व्याप्ती लक्षात आली. मराठवाड्यात या प्रश्नाने काही वर्षांपासून हातपाय पसरायला सुरुवात केली होती. २०१२ मध्ये १९८ शेतकरी आत्महत्या झाल्या होत्या, हे प्रमाण २०१३ मध्ये २०७, तर २०१४ मध्ये ५७४ आणि २०१५ मध्ये ११३० वर गेले. म्हणजेच तीन वर्षात पाच पटीहून जास्त वाढ झाली. २०१५ मध्ये मराठवाड्यात रोज तीन शेतकरी आत्महत्या करत होते. याच वर्षात उस्मानाबादमधील शेतकरी आत्महत्येची संख्या १०७ म्हणजे आठवड्याला दोन अशी होती. खेरीज हे प्रमाण आत्महत्या म्हणून नोंदवलेल्या घटनांचे आणि आत्महत्येचा प्रयत्न यशस्वी झालेल्यांचे असल्याने प्रत्यक्षातील संख्या मोठी असणार, अंदाज यावरून बांधता आला.

नापिकी आणि कर्जाचा बोजा, लागवडीचा वाढता खर्च आणि शेतीमालाचे कोसळणारे भाव, आर्थिक सहाय्याचा अभाव आणि खाजगी कर्जावरचे अवलंबित्व....कारणे अनेक, पण परिणाम मात्र एकच - प्रतिकूल परिस्थितीमुळे आलेले नैराश्य आणि त्यामुळे झालेल्या आत्महत्या. यावर तातडीचा उपाय म्हणजे परिस्थितीने गांजलेल्या शेतकऱ्याला आधार देणे, त्याच्या सोबत उभे राहणे. मानसोपचारतज्ञ असे सांगतात की, नैराश्यामुळे खचलेल्या व्यक्तीला मानसिक व भावनिक आधार देऊन तिला मदत करता येते. आपले गाऱ्हाणे मांडता येणे आणि कोणालातरी आपली काळजी आहे, याची जाणीव करून देणे हा नकारात्मक विचारापासून परावृत्त करण्याचा पहिला उपाय आहे. त्याचाच आधार घेऊन आपल्या कामाची आखणी करायचे संस्थेने ठरवले आणि 'बळीराजा जागर अभियान'ची आखणी केली.

बळीराजा जागर अभियान

जगाचा पोशिंदा असलेल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा समाजाला लागलेला कलंक आहे, ही 'बळीराजा जागर अभियाना'ची भूमिका होती. आणि दुष्काळ व कर्जामुळे खचलेल्या खेड्यापाड्यातील लोकांशी संवाद साधून त्यांचे मनोधैर्य वाढवणे हा अभियानाचा उद्देश होता.

अभियानाच्या आखणीमध्ये मानसोपचारतज्ज्ञांची मदत घेतली होती. आत्महत्येला प्रवृत्त होण्यामागे नैराश्य, उदासीनता अशी वेगवेगळी मानसिक कारणे संभवतात. त्यांची लक्षणे समजून घेतली आणि योग्य वेळी मदत देता आली तर आत्महत्या रोखता येतात. या दृष्टीने आपत्कालीन व दीर्घकालीन उपाययोजना समजून देण्यावर या अभियानात भर देण्यात आला.

दिनांक २७ डिसेंबर २०१५ ते २ फेब्रुवारी २०१६ या कालावधीत उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लोहारा, तुळजापूर आणि अक्कलकोट या तीन तालुक्यातील १०० गावातून केलेल्या या अभियानातून दुष्काळग्रस्त लोकांची परिस्थिती खूप जवळून समजून घेता आली.

प्रत्येक तालुक्यात २० कार्यकर्त्यांची एक टीम याप्रमाणे ६० जणांच्या ३ टीम तयार केल्या. प्रत्यक्ष अभियान सुरू होण्यापूर्वी सर्वांसाठी दोन-दिवसांची प्रशिक्षण कार्यशाळा झाली. किफायती शेतीचे पर्याय आणि मानसिक आरोग्य या विषयांवर अभियानात भर देण्याचे ठरले होते, त्या विषयांची सत्रे यामध्ये झाली आणि अभियानाचे नियोजन झाले. गावपातळीवरील कार्यक्रमांमध्ये दिवसभरात गावफेरी, प्रदर्शने, व्याख्याने, गृहभेटी व चर्चा होत असत आणि समारोप नाटकाने होई. सर्व स्त्री, पुरुष, युवा ग्रामस्थांसोबतच गावातील लोकप्रतिनिधी, राजकीय नेते, आमदार व गावातील इतर मान्यवर, तसेच जिल्हाधिकारी, तहसीलदार, गट विकास अधिकारी, ग्रामसेवक इत्यादी प्रशासनातील लोक आणि पत्रकार यांना या अभियानातील कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले गेले. त्यामुळे प्रश्नाची जाणीव सर्व स्तरांवर व्हायला आणि त्याची सामूहिक जबाबदारी निर्माण व्हायला मदत झाली.

“या कार्यक्रमातून लिंगभाव समानतेचा विचार पोहोचवण्याचा प्रयत्न आम्ही आवर्जून केला. चिंता, निराशा या माणसाला एकटे पाडणाऱ्या गोष्टी आहेत. कुणाशीतरी बोलण्यातून आणि शेअर करण्यातूनच चिंता कमी होते. मनावरचा भार कमी होतो. पण कामाच्या गोष्टी बायकोशी बोलायच्या नाहीत, अशी पारंपरिक समजूत आहे. ती बदलली पाहिजे. म्हणून आम्ही या अभियानातून लोकांना आवर्जून सांगितले की, 'आपल्या मनातल्या गोष्टी बायकोशी बोला. 'समजदार जोडीदार' बना.' ”

- डॉ. शशिकांत अहंकारी

आत्महत्येपासून परावृत्त होण्याचा संदेश थेटपणे देत, वयोवृद्ध शेतकऱ्यांच्या हाताने फासाची दोरी जाळून या अभियानाची सुरुवात झाली. आणि दुष्काळी परिस्थितीवर परस्परांच्या सहाय्याने मात करण्याची सामूहिक शपथ घेऊन सांगता झाली.

संकल्प

“आम्ही सारे शेतकरी बांधव आमच्या प्रिय कुटुंबाला स्मरून असा संकल्प करतो की, आमच्या शेती व्यवसायात येणाऱ्या समस्या व अडचणींवर खंबीरपणे मत करू. नुकसान व अपयश यातून येणारे नैराश्य व हतबलता झटकून टाकून नव्या उमेदीने शेती करित कुटुंबाचे व देशाची आम्ही आधारस्तंभ आहोत, हे सिद्ध करू. आमच्या नव्या पिढीला आधुनिक तंत्रज्ञान व प्रशिक्षण देऊन, अभ्यासपूर्वक नियोजन करून त्यांना स्वावलंबी बनवू आणि त्यांच्यात शेती व्यवसायाची विश्वासार्हता निर्माण करू. आम्ही कोणत्याही परिस्थितीत हताश होणार नाही. आत्महत्येसारखा विचार तर मुळीच करणार नाही. कारण आम्ही देशाचे पोशिंदे आहोत याची आम्हाला जाणीव आहे.”

अभियानाची साद

शेतकऱ्यांच्या मरणकळा समजून घेऊ चला रं....

काय काय आहेत त्यांच्या अडचणी,

सारेजण सोडवू चला रं...

शेतकऱ्यांनीच केली फासाची होळी

शेतकऱ्यांचे मनीषीय वाढविण्यासाठी हॅलो फाउंडेशनचा उपक्रम

शेतकऱ्यांचे मनीषीय वाढविण्यासाठी हॅलो फाउंडेशनचा उपक्रम. शेतकऱ्यांच्या अडचणींवर खंबीरपणे मत करू. नुकसान व अपयश यातून येणारे नैराश्य व हतबलता झटकून टाकून नव्या उमेदीने शेती करित कुटुंबाचे व देशाची आम्ही आधारस्तंभ आहोत, हे सिद्ध करू. आमच्या नव्या पिढीला आधुनिक तंत्रज्ञान व प्रशिक्षण देऊन, अभ्यासपूर्वक नियोजन करून त्यांना स्वावलंबी बनवू आणि त्यांच्यात शेती व्यवसायाची विश्वासार्हता निर्माण करू. आम्ही कोणत्याही परिस्थितीत हताश होणार नाही. आत्महत्येसारखा विचार तर मुळीच करणार नाही. कारण आम्ही देशाचे पोशिंदे आहोत याची आम्हाला जाणीव आहे.

संकटांचा धैर्याने सामना करा

निलम गोहे : बळीराजा जागर अभियानाची सांगता

शेतकऱ्यांचे मरणकळा समजून घेऊ चला रं.... काय काय आहेत त्यांच्या अडचणी, सारेजण सोडवू चला रं....

धाराशिव परिसर

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशनची दुष्काळग्रस्त 125 गावात 'बळीराजा जागर यात्रा'

शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी या पावसा, नाटक भाऊद, दिंडी पारिजात माध्यमातून प्रबोधन

शेतकऱ्यांनीच केली फासाची होळी

शेतकऱ्यांचे मनीषीय वाढविण्यासाठी हॅलो फाउंडेशनचा उपक्रम

शेतकऱ्यांनी ठरवलेय आता जगायचं!

बळीराजा जागर अभियानाच्या माध्यमातून सत्याचे गावांत संपर्क

शेतकऱ्यांच्या मनीषीय वाढविण्यासाठी हॅलो फाउंडेशनचा उपक्रम

शेतकऱ्यांचे मरणकळा समजून घेऊ चला रं.... काय काय आहेत त्यांच्या अडचणी, सारेजण सोडवू चला रं....

बळीराजाचा जागर ही मोहीम म्हणजे वेगळी संवाद यात्रा होती. गावोगावी जायचं, सकाळी पोहोचायचं शाळेतल्या विद्यार्थ्यांच्या सहभागाने दिंडी काढायची. ठरलंय आता जगायचं ही घोषणा द्यायच्या. संध्याकाळच्या नाटकाची दवंडी करायची. गावातल्या भिंतींवर घोषणा रंगवायच्या. शेतकरी स्त्रिया पुरुष यांच्यासोबत वेगवेगळ्या बैठका घ्यायच्या. गावातली परिस्थिती समजून घ्यायची. गावातल्या पुढारी, जाणकार लोकांची भेट घ्यायची.

अभियानातील सर्वात विशेष कार्यक्रम म्हणजे समारोपाला सादर होणारे 'ठरलंय आता जगायचं' हे कार्यकर्त्यांनी लिहिलेले आणि सादर केलेले नाटक. शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचे प्रातिनिधिक चित्र या नाटकाने उभे केले. कष्टाने पिकवलेल्या शेतीमाल बाजारात कवडीमोलाने विकावा लागतो, या कमाईतून मुलीच्या शिक्षणाचे स्वप्न पाहणारा हा शेतकरी बाप निराश होतो, आणि त्याभरात फास लावून स्वतःचे जीवन संपवू पाहतो.

या टप्प्यावर येऊन हे नाटक प्रेक्षकांना आवाहन करते. गावातल्या पुढारी, जाणकार लोकांना मंचावर बोलावून त्याला समजावयला सांगते. काही वेळा लोक उस्फूर्त पुढे येऊन त्याला धीर देतात, जणू ते नाटकातलं पात्र नाही, तर खरोखरच आपल्यासमोर एक आत्महत्येच्या तोंडावर उभी असलेली कोणी आपल्यातलीच व्यक्ती आहे. तर काहींना ही स्वतःच्या आयुष्याचीच कहाणीही वाटते. एका गावात नाटकानंतर एकजण पुढे आले. खिशातून ५०० रूपये काढून देत म्हणाले, असलं वाईटवंगाळ विचार करू नकोस, ही घे तुझ्या मुलीची फी..., असं म्हणून धीर दिला. नंतर त्यानं स्वतःची गोष्ट सांगितली. शेती व्यवसाय वाढवण्याच्या मिषाने त्याने अनेक उद्योग केले, उचल घेतली, जोखीम केली, पण प्रत्येक वेळी काही ना काही फसलं, अपयश येत गेलं कर्जाचा डोंगर चढत गेला. घरचेही बोलू लागले, त्यातून मनानं खचायला झालं. हे नाटक न पाहतो तर चार-आठ दिवसात मीही याच मार्गानं जाण्याचं डोक्यात घोळत होतं, बातमीतून माझं नाव तुम्हाला कळलं असतं, असं म्हणून त्यानं स्वतःचं मन मोकळं केलं.

लोकांशी भावनिक जवळीक साधत हे नाटक आत्महत्येचा प्रश्न दाखवते. जेव्हा पाठीशी गावकरी उभे राहतात तेव्हा तो निर्णय बदलतो, असे दाखवून नैराश्याच्या परिस्थितीत परस्पर सहाय्याने मार्ग काढण्याची गरज हे नाटक मांडते. आत्महत्येसारखा संवेदनशील प्रश्न प्रभावीपणे मांडण्याचे माध्यम या नाटकामुळे मिळाले. नाटकानंतर आवर्जून भेटायला येणारे आणि आपलीच गोष्ट या नाटकात मांडली आहे, असे म्हणणारे जवळपास प्रत्येक गावात भेटले. त्यामुळे या अदृश्य प्रश्नाची व्याप्ती किती मोठी आहे हेही लक्षात यायला मदत झाली.

दुष्काळ परिषद

दुष्काळाच्या प्रश्नावर मराठवाड्यातील संस्था-संघटनांचे विचारमंथन चालू होते, त्यातही संस्थेचा सक्रीय सहभाग राहिला. १७ एप्रिल २०१६ रोजी उस्मानाबाद येथे झालेली 'दुष्काळ परिषद' हा यातील एक महत्त्वाचा कार्यक्रम होता. दुष्काळाशी निगडित प्रत्येक पैलूवर यामध्ये विचारविनिमय झाला.

हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन आणि 'स्वामी रामानंद तीर्थ संशोधन संस्था' यांनी या परिषदेच्या आयोजनात पुढाकार घेतला. मराठवाड्यातील अनेक तज्ज्ञ, सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते व संस्था-संघटनांचे प्रतिनिधी या परिषदेत सहभागी झाले. दुष्काळ निवारणाच्या कामाला वेग यावा आणि शेतकरी आत्महत्येला आळा बसावा, यासाठी राज्यकर्ते, जनतेने, सामाजिक कार्यकर्ते, यांनी एकत्र येण्यासाठी या परिषदेचे आयोजन करण्यात आले. उपाययोजनांवर विचार करून प्रत्यक्ष कृती आराखडा तयार करणे आणि त्यानुसार लोकांसोबत काम करणे हा परिषदेचा उद्देश होता.

मराठवाड्याची परिस्थिती 'नेमेचि येतो दुष्काळ' अशी का झाली आहे, यावर सर्वच वक्त्यांनी मते मांडली. मराठवाडा पाण्याच्या बाबतीत परावलंबी प्रदेश आहे. लोकप्रतिनिधींनीचे सतत दुर्लक्ष झाल्यामुळे ही परिस्थिती फारशी बदललेली नाही. पाणलोट क्षेत्र विकासाची अनेक कामे झाली, हजारो लघु पाटबंधारे बांधण्यात आले, तरी सिंचन सुविधा विकसित झालेल्या नाहीत. कारण कामाचा सुमार दर्जा, तर काही ठिकाणी केवळ दाखवण्यापुरती केलेली कागदावरची कामे. ही कामे शास्त्रीय पद्धतीने करणे, मराठवाड्याचा पाण्याचा वाटा वाढवून घेणे, याकडे लोकप्रतिनिधी व राजकीय नेतृत्वाने अधिक लक्ष देण्याची गरज मांडण्यात आली.

मराठवाड्यातील बदललेल्या पीक पद्धतीबद्दलही चिंता व्यक्त करण्यात आली. विशेषतः ऊसाची लागवड आणि साखर कारखाने यांनी भूगर्भातील पाण्याची पातळी खालावण्याचेच काम केले. असे प्रकल्प राजकीय पुढाऱ्यांच्या मालकीचे आहेत. यामुळे पाणी संकटाची कारणे मनुष्यनिर्मित आहेत. यासाठी ऊस आणि नगदी पिके पूर्णतः बंद केल्याशिवाय समस्या निवारण शक्य नाही. म्हणूनच नैसर्गिक शेतीचे प्रायोगिक प्रकल्प उभारण्यावर पुढील काळात भर दिला पाहिजे, यावर वक्त्यांचे एकमत होते.

तातडीच्या आपत्कालीन कामांमध्ये रोजगार हमी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर भर दिला जावा, अशी मांडणी झाली. योजनेतल्या त्रुटी दूर करून, कामाच्या मजुरीत वाढ करून मनरेगा अंतर्गत कालवे दुरुस्ती, गाळ काढणे, सीसीटी अशा प्रकारची कामे घेतली जावीत, ही परिषदेची मुख्य मागणी होती. स्थलांतराला आळा बसावा आणि कुटुंबांची वाताहत थांबावी म्हणून या मागणीला प्राधान्य देण्यात आले. अन्न सुरक्षेच्या दृष्टीने रेशनवरील धान्याचे प्रमाण वाढवून द्यावे हीदेखील मुख्य मागणी होती. जनावरे कशी जगवायची याची चिंता शेतकऱ्यांना भेडसावत आहे. चारा छावण्यांची उपाययोजना लोकांच्या सोयीची नसते त्यामुळे गावातच जनावरांना चारा व पाणी उपलब्ध होईल अशी व्यवस्था असली पाहिजे, अशी सर्वांची भूमिका होती. पीक विमा, शेतकऱ्यांना कर्जमाफी यावरही विचार झाला.

हा दुष्काळ एकट्या दुकट्याने संपणार नाही. हा मानवनिर्मित दुष्काळाची जाणीव जनतेला करून देऊन भविष्यात पुन्हा त्याच संकटांना सामोरे जावे लागू नये यासाठी अनेक पातळ्यांवर काम करायची गरज आहे, हे या परिषदेतून ठळकपणे पुढे आले.

या सामूहिक विचार प्रक्रियेतून पुढे आलेल्या मागण्यांना धरून 'हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन'ने आपल्या कार्यक्षेत्रात काम सुरु केले. कार्यकर्त्यांनी रोजगार हमी कायद्याचे प्रशिक्षण घेऊन त्याविषयी गावागावात जनजागृती करायला सुरुवात केली. लोकांनाही काम हवे होते. त्यामुळे

कामाची मागणी करायला अनेकजण पुढे आले. मनरेगाबाबत संस्थेने या काळात खूप काम केले. प्रत्येक गावात माहिती पोहोचवली आणि स्थानिक कार्यकर्ते तयार केले. परंतु कामाची मागणी आणि पुरवठा यांचे प्रमाण खूप व्यस्त होते. त्यामुळे लोकांची नाराजी आणखी वाढू लागली होती.

या काळात अनेक स्वयंसेवी संस्था आणि व्यक्ती यांच्याकडून आपत्तीग्रस्तांसाठी मदतीचा ओघ येऊ लागला. या येणाऱ्या इतर मदतीचे नियोजन - वितरण या कामातही संस्थेचा सहभाग राहिला. एकल महिलांना रोजगाराचे साधन म्हणून शेळी वा शिलाई मशीन वाटप, मजुरांसाठी अवजारे, मुलांच्या शिक्षणासाठी मदत इत्यादी प्रकारे आलेली मदत योग्य लाभार्थी व्यक्तींपर्यंत नेण्याचे काम संस्थेने केले. निवडीमध्ये ग्रामपंचायतीला सहभागी करून घेतले आणि निवड प्रक्रिया पारदर्शक होईल याची खबरदारी घेतली.

दीर्घकालीन आणि तातडीच्या उपाययोजनांसाठी सरकारकडे पाठपुरावा करणे, दबाव आणणे हे काम जितके आवश्यक होते. तितकेच गावातल्या लोकांसोबत काम करणेही गरजेचे आहे हे संस्थेला प्रकर्षाने जाणवले. गावातील माणसांचे जगणे सुसह्य करण्यासाठी आणि त्यांच्या मनावरील निराशेचे सावट दूर करण्यासाठी त्यांच्यासोबत उभे राहण्याची गरज या सर्व कामातून संस्थेच्या लक्षात आली. त्याचे नियोजन आणि कार्यवाही संस्थेने स्वीस-एडच्या मदतीने केली. त्याची माहिती पुढील प्रकरणातून दिलेली आहे.

निर्धार | शहरातील दुष्काळ परिषदेत ठराव; दूरगामी कार्यक्रमाचीही आख्या

इतर खोऱ्यातील पाण्यासाठी आग्रही भूमिका मांडणार

प्रातिनिधी | इस्मामाबाद

महाराष्ट्रातील अनेक विषयकडून येणाऱ्या पाण्यावर अवलंबून आहेत. त्या प्रकारातून इतर गावांना पाण्याची आवश्यकता मिळावे. इतर खोऱ्यातील अदीकृत गावांना पाणी पुरवठाकरिता अल्पमत्तरी प्रदान करावे. प्रत्येक जिल्हात विमान एक लाख मजुरांना १०० दिवस काम करणे, मजुरीचे दर अद्ययावत करणे. पासा विविध ठराव घेऊन या ठरावाच्या अंमलबजावणीसाठी पाठपुरावा करायला निर्धार प्रमाणित ठेवणे. अल्पमत्तरी दुष्काळ परिषदेत जलाव्यवहार संवर्धनविधी घेणे.

विद्यार्थी (दि.१९)

उत्पन्नबाधल्या पासांकरिता पाठपुरावा करायला इतर खोऱ्यातील दुष्काळ परिषदेला रानपंचायतीत जलाव्यवहार अध्यापकांचा मंडळ प्रतिपाद निव्वारन ठेवणे. पासांमध्ये पाठपुरावा या परिषदेमध्ये विविध जातकळीत संस्था अध्यापकांना आणणे. विद्यार्थी या पुढील परिषदेमध्ये पाठपुरावा करायला निर्धार प्रमाणित ठेवणे. इतर खोऱ्यातील पासांकरिता अल्पमत्तरी प्रदान करावे. प्रत्येक जिल्हात विमान एक लाख मजुरांना १०० दिवस काम करणे, मजुरीचे दर अद्ययावत करणे. पासा विविध ठराव घेऊन या ठरावाच्या अंमलबजावणीसाठी पाठपुरावा करायला निर्धार प्रमाणित ठेवणे. अल्पमत्तरी दुष्काळ परिषदेत जलाव्यवहार संवर्धनविधी घेणे.

दुष्काळी उपाययोजनांसाठी दूरगामी कार्यक्रम

<p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p> <p>दुष्काळी उपाययोजनांसाठी दूरगामी कार्यक्रम</p> <p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p>	<p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p> <p>दुष्काळी उपाययोजनांसाठी दूरगामी कार्यक्रम</p> <p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p>	<p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p> <p>दुष्काळी उपाययोजनांसाठी दूरगामी कार्यक्रम</p> <p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p>	<p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p> <p>दुष्काळी उपाययोजनांसाठी दूरगामी कार्यक्रम</p> <p>जिल्हा परिषद उरसमानाबाद</p>
--	--	--	--

भाग ३

तातडीचे मदतकार्य – नियोजन

उस्मानाबाद - परिस्थितीचा आढावा

संस्थेने जे 'बळीराजा जागर अभियान' घेतले त्यातून गाव पातळीवर लोकांना भेडसावणाऱ्या अनेक समस्या लक्षात आल्या. त्यातून तातडीचे दुष्काळ निवारण मदतकार्य सुरु करण्याची गरज जाणवली. यासाठी स्वीस-एड संस्थेने सहकार्याची तयारी दर्शवली. कामाचे प्रत्यक्ष नियोजन करण्याच्या आधी गरजांची पडताळणी करण्यात आली.

दुष्काळी परिस्थितीतील आपत्कालीन गरजा जाणून घेण्याचे काम ६-१४ जानेवारी २०१६ या कालावधीत करण्यात आले. यासाठी हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन आणि स्वीस-एड यांनी काही तज्ज्ञांची मदतही घेतली. मंदार वैद्य (आपत्ती व्यवस्थापन व आपत्कालीन मदत), ज्योती देसाई (सामाजिक विकासाची कामे आणि लिंगसमभाव), वसंत फुटाणे (नैसर्गिक शेती व्यवस्थापन), डॅनिअल आनंद राज (एसपीओ, स्वीस-एड), कविता गांधी (कंट्री रिप्रेझेंटेटिव्ह, स्वीस-एड, भारत), डॉ. शशिकांत अहंकारी (हॅलो मेडिकल फाऊंडेशन) आणि स्वीस-एडच्या स्नेहा गिरिधारी आणि धर्मेद्र हे या समितीत सहभागी होते.

दुष्काळी परिस्थितीचे दृश्य परिणाम रोजगार, पाण्याचा अभाव, शेतीचे नुकसान इत्यादी दृश्य बाबींवर दिसून येतात. पण दुष्काळ ही अशी आपत्ती आहे जिचे माणसाच्या मनावर आणि जीवनाच्या प्रत्येक अंगावर परिणाम होतात. यातील कित्येक परिणाम अदृश्य असतात. ज्यांचे आकलन लगेच होत नाही. म्हणूनच या पाहणीत गावातल्या सर्व थरांतील व्यक्तींची भेट घेतली. स्त्रियांशी स्वतंत्रपणेही चर्चा केली.

पडताळणीचे उद्देश पुढीलप्रमाणे होते - लोकांच्या दैनंदिन आयुष्यावर दुष्काळामुळे कोणते परिणाम झाले आहेत हे जाणून घेणे; पावसाळा येऊन पिण्याच्या पाण्याची समस्या आटोक्यात येईपर्यंत तातडीच्या गरजा काय आहेत आणि रोजगाराच्या दृष्टीने आवश्यक दूरगामी उपाययोजना हे समजून घेणे.

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील व्यापक परिस्थिती, लोकांच्या गरजा जाणून घेण्यासाठी जानेवारी २०१६ मध्ये अभ्यासकांनी जिल्ह्यात फिरून माहिती घेतली. पिण्याचे पाणी, जनावरांसाठी पाणी व चारा, रोजगार हमी, अन्न सुरक्षा, आरोग्य सेवा आणि मानसिक आरोग्य अशा विविध विषयांच्या बाबत लोकांच्या तातडीच्या नेमक्या गरजा स्पष्ट व्हायला मदत झाली. या दरम्यान एकल महिला, वयस्कर लोक यांची दुर्लक्षित परिस्थिती समजून आली. एकल महिलांसाठी विशेषत्वाने काम करण्याची गरज असल्याचे जाणवले.

पाहणीचे निष्कर्ष

पाणी, रोजगार, अन्नसुरक्षा या मूलभूत गरजांच्या अनुशंगाने लोकांशी चर्चा करून जी माहिती घेतली त्यातून दुष्काळी परिस्थितीचे गंभीर परिणाम निदर्शनास आले. जानेवारीमध्ये ही पाहणी केली गेली तेव्हा पावसाळ्याला अजून सहा महिने अवकाश होता. आणि तरी परिस्थिती गंभीर बनली होती. ठळक समस्या आणि गरजा पुढीलप्रमाणे:

पाणी :

सर्वच गावात रखरखाट आणि पाण्याचे दुर्भिक्ष्य जाणवत होते. स्थानिक पाण्याचे बहुतेक स्रोत आटलेले होते. टँकरने पाणी पुरवठा होत असला तरी त्यामध्ये बऱ्याच अडचणी येत होता. हे पाणी पुरेसे नव्हते, वितरणाची योग्य व्यवस्था नव्हती. लांबवरून पाणी आणणे किंवा टँकरची प्रतीक्षा करणे यामुळे पाणी मिळवणे वेळखाऊ झाले होते. यामध्ये मुख्यतः स्त्रियांच्या कामाचा बोजा अधिक वाढला होता.

- पाणी पुरवठा आणि त्याचे वितरण यामध्ये सुसूत्रता.
- उपलब्ध पाणी गावातील सर्वांना सम प्रमाणात मिळेल, दैनंदिन गरजांना किमान पुरेसे पाणी उपलब्ध होईल यासाठीची खबरदारी घेणारी व्यवस्था.
- टँकरने येणारे पाणी साठवण्याची सुविधा बऱ्याच गावात नव्हती. ज्यांच्याकडे पाणी साठवण्यासाठी पुरेशी भांडी व सुविधा नाहीत अशा लोकांना टँकरमधून नेता येईल तेवढेच पाणी उपलब्ध होत होते. योग्य वितरण व्हावे यासाठी मोठ्या आकाराच्या टाकीची सुविधा.

“मागच्या वर्षी तुळजापूर तालुक्यामध्ये १३ टँकर चालू होते आणि १२७ अधिग्रहण केली गेली. यावर्षी ही संख्या ३९ टँकर आणि १९८ अधिग्रहण अशी वाढली. काही ठिकाणी विहिरी, साठवण तलाव पूर्ण कोरडे पडले. जळकोटमध्ये अजिबात पाणी नव्हते. इथे पंधरा किलोमीटरवरील लोहारा तालुक्यातल्या अचलेर धरणावरून टँकरने पाणी आणले.”

- प्रकाश चव्हाण, सभापती, तुळजापूर

अन्नसुरक्षा :

रेशन वितरणात आधीपासूनच कित्येक त्रुटी होत्या, त्यामुळे रेशनवरील धान्य अपुरे होते. अनेक लोकांकडे (विशेषतः एकल महिलांकडे) स्वतःची रेशन कार्डे नव्हती. त्यामुळे लोकांना बाजारातून धान्य विकत घ्यावे लागत असे. पण रोजगाराअभावी कमाईचे स्रोत बंद झाले असल्याने आणि हातात पैसा नसल्याने खरेदीसाठी हात आखडता घेतला जात होता. फारच थोड्या लोकांकडे रोजच्या जेवणाची शाश्वती होती. जेवण कमी झाले होते. किमान संतुलित आहार घेणेही लोकांना परवडत नव्हते.

- किमान अन्नाची गरज पूर्ण होण्यासाठी रेशन दुकानांमधून जीवनावश्यक सर्व वस्तूंचा सुरळीत पुरवठा.
- संतुलित आहार मिळण्यासाठी पूरक अन्नपदार्थांचे वितरण.
- वृद्ध माणसे, एकल महिला, आजारी माणसे यांची बिकट परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यांना प्राधान्याने गरजेचे रेशन उपलब्ध करून देण्याची खास व्यवस्था.

रोजगार :

शेतीतील कामे पूर्णतः थांबलेली असल्याने शेतमजूर आणि शेतकरी दोघेही रोजगाराच्या शोधात होते. उदरनिर्वाहासाठी लोकांना स्थलांतर करावे लागत होते. ज्यांना गावाबाहेर जाणे शक्य नव्हते ते उसनवारीवर घर चालवत होते. रोजगाराची नितांत गरज होती. काही ठिकाणी सरकारने मनरेगाखाली कामे उपलब्ध करून दिली, त्याबद्दल लोकांना माहिती करून देणे आणि त्याचा लाभ मिळवून देणेही आवश्यक होते.

- मागणीप्रमाणे कामाची उपलब्धता आणि त्यासाठी मनरेगाची प्रभावी अंमलबजावणी.
- मनरेगाच्या पारंपरिक कामात बदल करून त्यामध्ये माती व जल संधारणाची कामे यांचा समावेश.

“मनरेगाबद्दल लोकांमध्ये जाणीवजागृती होण्याची गरज आहे असे आम्हाला जाणवले. लोकांनी काम मागितले तर सरकार काम देण्यास बांधील आहे याची माहिती लोकांना नाही. त्यामुळे लोहारा तालुक्यातील सर्व ४७ गावात आम्ही कामाची तरतूद केली आणि गावोगावी जाऊन बैठका घेऊन लोकांना कामाची माहिती दिली. स्थलांतर रोखण्यासाठी माननीय जिल्हाधिकारी यांच्या नेतृत्वाखाली ‘कामावर या’ अभियान घेतले. मागणीप्रमाणे कामेही दिली. शेतकरी आणि प्राधान्य कुटुंबाचे लाभार्थी यांना या प्रत्येकाला धान्य दिले पाहिजे, असे आदेश रेशन दुकानदारांना दिले. अन्नधान्य मेळावा घेऊन या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सुरु केली. दुष्काळग्रस्तांना मदतीच्या कामात स्वयंसेवी संस्थांचीही मदत झाली.”

- श्रीमती ज्योती चौहान, तहसीलदार, लोहारा

शेतकरी आत्महत्या :

आत्महत्येच्या समस्येमागे अनेक कारणे असल्याचे दिसले. जसे नापिकी आणि कर्जाचा बोजा यामुळे शेतकरी नाडले जाताहेत. खर्चिक लग्ने, वाढलेल्या अपेक्षा यातून पैशाला पाय फुटले होते. पूर्वीपासून असलेला सामाजिक आधार आता कमजोर झाला आहे, त्यामुळे नैराश्य आणि हतबलता यामुळे माणसे एकटी पडत आहेत.

- पीक विमा योजनेचे पुनर्गठन होऊन योग्य आकारणी.
- सरकारने कर्जाचा बोजा कमी करण्यासाठी उपाययोजना करण्याची गरज.
- सरकारकडून लहान शेतकऱ्यांना पेरणीसाठी मोफत बियाणे व खतांची उपलब्धता
- आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या कुटुंबांच्या नेमक्या गरजा लक्षात येण्यासाठी अभ्यास

पशुधन:

पाणी व चान्याच्या तुटवड्यामुळे जनावरांना सांभाळणे अवघड होत चालले होते. अनेकांनी जनावरे विकून टाकली. मागील तीन वर्षांपासून जवळपास ५०% पशुधन कमी झाल्याचे गावकऱ्यांनी सांगितले.

- मोठ्या व लहान जनावरांसाठी पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता
- जनावरांसाठी चारा छावण्यांचे आयोजन

आरोग्य व मानसिक आरोग्य:

दुष्काळी परिस्थितीचा ताण लोकांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर पडत असल्याचेही जाणवले. पण पैशांची तंगी असल्याने आजार अंगावर काढण्याकडे कल जास्त होता आणि उपचारांवरील खर्च शक्यतोवर टाळला जात होता. नैराश्य आणि उदासीनता यासारख्या मानसिक आरोग्याच्या समस्यांची तर जाणीवच नव्हती.

- आरोग्य तपासणी आणि उपचारांची सुविधा
- मानसिक आरोग्याबद्दल जाणीवजागृती
- नैराश्य आणि उदासीनता यामुळे त्रासलेल्या लोकांपर्यंत पोहोचून मदतीची उपलब्धता
- मानसिक आरोग्य विषयक समस्यांसाठी समुपदेश आणि उपचारांची उपलब्धता

एकल महिला :

या पाहणीतून एकल महिलांच्या समस्या प्रकर्षाने पुढे आल्या. विविध वयोगटातील विधवा, परित्यक्ता, अविवाहित अशा एकल महिलांचे प्रमाण गावात बरेच आहे. सामाजिकदृष्ट्या परीघावर असलेल्या या महिलांच्या समस्याही पुढे येत नाहीत. दुष्काळामुळे त्यांची परिस्थिती आणखी बिकट झाल्याचे दिसून आले. लहान मुले असलेल्या अथवा वृद्ध महिलांना कामासाठी बाहेर जाणे शक्य नसल्याने त्यांना घर चालवणे कठीण बनले होते. गावात एरवी मिळणारी कामे व मदतही दुष्काळी परिस्थितीमुळे बंद झाली होती. कित्येकजणी अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत जगत होत्या.

- उदरनिर्वाहासाठी योग्य प्रकारच्या रोजगाराची उपलब्धता
- एकल महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्यासाठी, त्यांचे धाडस व आत्मविश्वास उंचावण्यासाठी संघटन.
- रेशन कार्डे, पेन्शन, मुलांच्या शिक्षणाला मदत आणि एकल महिलांसाठी असलेल्या इतर सरकारी योजनांचा लाभ
- गरजेच्या वेळी खात्रीने पैसे मिळावेत यासाठी बचत गट आणि फिरता निधी या सुविधा
- एकल महिलांसाठी मदत केंद्राची उभारणी
- परिसरातील एकल महिलांच्या परिस्थितीचे यथायोग्य आकलन होण्यासाठी माहिती संकलन

मदतकार्याचे नियोजन

उपलब्ध संसाधने, वेळ आणि मनुष्यबळ यांचा ताळमेळ राखून प्राधान्यक्रम ठरवला

आपत्कालीन परिस्थिती असल्याने सगळ्याच गरजा तातडीच्या व महत्त्वाच्या होत्या. परंतु उपलब्ध वेळ आणि संसाधने यांचा योग्य वापर करून अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचायचे असल्याने प्राधान्यक्रम ठरवणे आवश्यक होते.

लोकांची गरज, त्याची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने संस्थेच्या क्षमता आणि स्वीसएडच्या संसाधन उभारणीच्या क्षमता याआधारे पुढील मुद्यांवर प्राधान्याने काम करायचे हे ठरवण्यात आले.

सरकारी मदतीची पुनरावृत्ती टाळून तातडीच्या गरजांना प्राधान्य

पाणी, अन्न सुरक्षा, रोजगार आणि आरोग्य या तातडीच्या गरजा होत्या. काही सरकारी कामातून यातील काही गरजा काही अंशी भागत होत्या. पुनरावृत्ती टाळून आणि नेमक्या कोणत्या त्रुटी वा फटी आहेत हे लक्षात घेऊन नियोजन करण्यात आले.

यासाठी संस्थेने जिल्हा यंत्रणा आणि लोकप्रतिनिधींसोबत एक मिटिंग घेतली. त्यांच्या अपेक्षा आणि सूचना समजून घेतल्या. आणि सरकारी मदतकार्याला समांतर काम न करता त्याचा लोकांना अधिकाधिक फायदा कसा करून देता येईल याप्रकारे नियोजन केले. उदा. जिल्हा यंत्रणेने पाण्याचे टँकर सुरु केले होते. पण बऱ्याच गावात टँकर खाली करून पाणी साठवून ठेवण्याची सुविधा नव्हती. त्यामुळे संस्थेने यासाठी मोठ्या क्षमतेच्या टाक्या दिल्या.

याउलट मानसिक आरोग्याचा विचार सरकारी कार्यक्रमातून झाला नव्हता. पण संस्थेला हा विषय महत्त्वाचा वाटल्याने त्यावर स्वतंत्रपणे काम करायचे ठरले.

“तालुक्याचे सर्व अधिकारी आणि लोकप्रतिनिधी यांची आणि सामाजिक संस्थांची बैठक दुष्काळी परिस्थिती संदर्भात बैठक झाली. आम्हाला शासनाच्या अखत्यारीतील गोष्टी करणे शक्य होते. म्हणजे, कामाची मागणी असेल तिला काम देणे आणि पाणी देणे. पण शासनाने पाणी अधिग्रहण करून आणले तरी काही गावात पाणी साठवायला सुविधा नव्हत्या. त्याची सोय सामाजिक संस्थांनी करावी असे आम्ही सुचवले.”

- प्रकाश चव्हाण, सभापती, तुळजापूर

काही गरजा तातडीच्या होत्या हे खरे, पण त्या हाती घेणे आवाक्यातले नव्हते. उदाहरणार्थ, चारा छावणी चालवणे. पशुधन विकले जात होते, त्यामुळे अशा प्रकारची सोय आवश्यक होती. निदान शिल्लक गुरांची सोय व्हावी यासाठी संस्थेने यासाठी गावात पाण्याचे हौद तयार करून सहाय्य केले.

रोजगाराची उपलब्धता गरजेची होती. ज्यांना कामासाठी स्थलांतर करणेही शक्य नाही असे लोक गावात मागे राहिले होते. त्यांना रोजगार हवा होता. मनरेगाखाली काम मिळवण्याचे प्रयत्न अयशस्वी झाले तेव्हा संस्थेने ‘कॅश फॉर वर्क’ हा रोहयो सारखा कार्यक्रम हाती घेतला. त्यातून लोकांच्या हाताला काम मिळाले आणि गावात माती व संधारणाची कामेही झाली.

कामांचे नियोजन

पाणी :

- गावामध्ये पाण्याची टाकीची उपलब्धता
- जनावरांसाठी पिण्याच्या पाण्याचे हौद
- टाकी / हौद यांची देखभाल करणे, गावातील पाण्याच्या सुविधांतून सर्वांना पाणी मिळेल यासाठी स्थानिक लोकांची देखभाल समिती

रेशन :

- वृद्ध, एकल महिला यांना खात्रीचा पोषक आहार मिळावा म्हणून रेशन वाटप, यामध्ये रेशनवर मिळणारे धान्य वगळून तेल, डाळी, गूळ इत्यादी किराणा मालाचा समावेश केला होता.

रोजगार :

- मनरेगाविषयी जाणीवजागृती, गावकरी आणि रोजगार सेवक यांचे मनरेगा प्रशिक्षण
- कामाची मागणी करणे, पाठपुरावा करणे यासाठी सहाय्य
- 'कॅश फॉर वर्क' कार्यक्रमाची अंमलबजावणी - मनरेगा प्रमाणेच 'मागणीनुसार काम' या तत्वावर काम उपलब्ध करून देण्यात आले. कारण सरकारी पातळीवर कामाची उपलब्धता सर्वच ठिकाणी होऊ शकली नाही.

आरोग्य आणि मानसिक आरोग्य :

- मोफत आरोग्य तपासणी, प्राथमिक औषधे व उपचार देणे आणि गंभीर आजारांवरील उपचार देण्याचे काम आरोग्य शिबिरांतून केले गेले
- मानसिक आरोग्यावर काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची फळी तयार करून गाव पातळीपर्यंत आरोग्य सेवा नेणे
- मानसिक आरोग्य शिबिरांचे आयोजन आणि त्याद्वारे मानसोपचारतज्ज्ञ डॉक्टरांकडून वैद्यकीय उपचार व समुपदेशन सेवा

एकल महिला :

- वरील सर्व मदत कार्याचे लाभ एकल महिलांना मिळतील याची खबरदारी घेण्यात आली. त्यांना सन्मानाने जगता यावे यासाठी सहाय्य केले गेले.
- एकल महिलांचे प्रमाण व परिस्थिती समजून घेण्यासाठी आणि त्याद्वारे त्यांच्या मदतीचे नियोजन करण्यासाठी माहिती संकलन (वय, शिक्षण, मुले, उपलब्ध दस्तावेज, योजनांची माहिती /लाभ इत्यादी)

प्रत्यक्ष काम सुरु करण्यापूर्वी

- लोहारा, तुळजापूर आणि अक्कलकोट या तीन तालुक्यातील संस्थेचे कार्यक्षेत्र असलेल्या १०० गावात सर्वेक्षण करण्यात आले. प्रत्येक गावातील विशिष्ट समस्या, परिस्थिती व गरजा समजून घेण्यासाठी हे सर्वेक्षण केले गेले.
- ग्रामपंचायत सदस्य, ग्रामस्थ, महिला यांच्या बैठका घेऊन माहिती संकलित करण्यात आली.
- या माहितीच्या आधारे कोणत्या ठिकाणी कोणत्या सुविधा उभारायच्या हे निश्चित केले. संस्थेसोबत काम करण्याची तयारी असलेल्या आणि तसे लेखी विनंती पत्र ज्या ग्रामपंचायतींनी दिले त्याच गावात काम केले गेले.

भाग ४

दुष्काळ निवारण
मदतकार्य

पिण्याचे पाणी

लोहारा तालुक्यातील माडी गाव. गावाच्या मध्यवर्ती चौकात जुनी, दगडी पायऱ्यांची विहीर आहे, जी गावकऱ्यांच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत आहे. गेल्या काही वर्षात पावसाचे प्रमाण कमी होते गेले, तसे विहिरीचे पाणी तळाशी गेले, पण विहीर आटली नाही. यावर्षी मात्र विहिरीने अपेक्षेपेक्षा लवकर तळ गाठला आणि फेब्रुवारी महिन्यापासूनच गावाला टँकरने पाणी पुरवठा सुरु झाला. सुरुवातीला टँकर विहिरीत खाली केला जाई. पण पाण्याची पटली खालावल्यावर पाणी शेंदून घेणे कष्टाचे होत गेले. टँकर कधी वेळेवर येई कधी नाही. त्यामुळे थेट टँकरमधून पाणी घेणे लोकांच्या सोयीचे नव्हते, त्यात त्यांचा जास्त वेळ मोडत होता. या परिस्थितीत 'हॅलो मेडिकल फाउंडेशन'च्या कार्यकर्त्यांनी जेव्हा गावकऱ्यांची भेट घेतली आणि पाण्याच्या टाकीचा प्रस्ताव दिला, तेव्हा गावाने लगेच तयारी दर्शवली. जुन्या विहिरापासून काही अंतरावर चौकाच्या मधोमध टाकी बसवण्याचे ठरले. ग्रामपंचायतीने टाकीसाठी ओटा बांधला. पाईपची जोडणी केली. या टाकीतून पाणी भरणे लोकांच्या सोयीचे झाले. गावातल्या तरुण मंडळाने शिवजयंती साजरी करण्यासाठी लोकवर्गणी जमवली. पण दुष्काळी वातावरण असल्याने जमलेला निधी जयंतीच्या समारंभासाठी नव्हे तर गावातल्या विकास कामांवर खर्च करायचा असे ठरवले. पाण्याच्या टाकीत कायमस्वरूपी पाणी भरलेले राहावे, यासाठी त्यांनी बोअर घेण्याचे ठरवले. काही अंतरावर बोअरला पाणीही लागले. हे पाणी पाईपच्या सहाय्याने टाकीत सोडण्यात येते. त्यामुळे गावकऱ्यांचे टँकरवरील अवलंबित्व काही प्रमाणात तरी कमी झाले. समारंभावर उधळपट्टी न करता वर्गणीतून गावाला उपयोगी काम करून तरुण मंडळानेही एक वेगळा आदर्श सर्वांसमोर ठेवला.

कार्यक्षेत्रातील बहुसंख्य गावांची परिस्थिती वरील मार्ली या गावासारखीच झालेली होती. स्थानिक कारणांमुळे थोडेफार फरक असले तरी अपुऱ्या पाण्यामुळे जनजीवन विस्कळीत झालेले होते. गावातील पूर्वीचे स्रोत एकेक करून बंद पडत होते. टँकरमुळे पाणी जरी मिळत असले तरी पुरवठ्यामध्ये विविध अडचणी येत होत्या. पाण्याची कमी उपलब्धता ही जशी समस्या होती, तसेच उपलब्ध पाण्याचे अयोग्य वितरण हीदेखील समस्या होती.

टँकर येण्याजाण्याच्या वेळा अनिश्चित असल्याने लोकांचा वेळ मोडत होता. टँकर आला की लोकांची झुंबड उडत असे. वृद्ध वा आजारी माणसे, लहान मुले यांना या गर्दीत शिरून पाणी मिळवणे अवघड जात होते.

या परिस्थितीमुळे गांजलेल्या खुदावाडीतील एक महिलेने सांगितले की, टँकर विहीरीत टाकला तरी पैसा असलेले लोक त्यांच्या मोटारी लावून पाणी भरतात. बाकी माणसं पाण्यासाठी खेटा मारतात. लेकरं शाळा सोडून पाणी भरत बसतात.

टँकर थोडाच वेळ गावात थांबे, त्यातून पाणी घेताना बरेच पाणी वाया जात होते. पाण्याचे वितरण योग्य प्रकारे होत नव्हते. गावापासून लांब असलेल्या, आणि स्वतंत्र स्रोत नसलेल्या वस्त्यांपर्यंत पाणी पोहोचत नव्हते.

कार्यक्षेत्रातल्या १०० पैकी ७० गावात वाड्यावस्त्यातील लोकांना २-३ किलोमीटर अंतरावरून पाणी आणावे लागत होते. पाणी भरण्यासाठी मजुरांना मजुरी काम आणि मुलींना शाळा बुडवून घरी बसावे लागत होते.

ग्रामीण भागात माणसे आणि जनावरे या दोघांची पाण्याची गरज भागवणे तेवढेच महत्त्वाचे आहे. माणसांसाठी टँकरची सोय सरकारकडून करण्यात आली. पण जनावरांसाठी पाण्याची सोय केली नाही.

या परिस्थितीत पाण्याची सोय उपलब्ध करून देताना संस्थेने दोन गोष्टींवर भर दिला - उपलब्ध पाण्याची अधिक चांगली व्यवस्था लावणे आणि गावातील सर्वांपर्यंत पाणी पोहोचेल याची खबरदारी घेणे.

मदतकार्य :

पाण्याच्या टाक्यांची सोय : टँकरने आणलेले पाणी ओतून घेण्यासाठी व साठवण्यासाठी २००० लिटर क्षमतेच्या टाक्याची सोय. टाकीमुळे पाणी वितरणात सुसूत्रता आली. पाणी वाया जाऊ दिले नाही. याबरोबरच गावकऱ्यांशी बोलून पाणी वितरणाची व्यवस्था करण्यात आली, त्यामुळे सर्वांना खात्रीपूर्वक पाणी उपलब्ध होऊ शकले.

जनावरांसाठी पिण्याच्या पाण्याचे हौद : गावातील जनावरांच्या रोजच्या वाटेवर ठिकठिकाणी पाण्याचे सिमेंटचे हौद बांधले. जिथे पाण्याचे स्रोत आहेत अशा ठिकाणी हे हौद बांधून ते नियमित भरले जातील याचीही खबरदारी घेतली.

प्रक्रिया :

◆ गावांची निवड -

संस्थेने केलेल्या प्राथमिक सर्वेक्षणातून ७० गावांतील परिस्थिती अधिक कठीण असल्याचे दिसले. इथल्या लोकांना २-३ किलोमीटर अंतरावरून पाणी आणावे लागत होते. या गावातील ग्रामपंचायतीशी बोलून त्यांना टाकीचा उपयोग होऊ शकतो का याचा अंदाज घेतला. मदत हवी असलेल्या ग्रामपंचायतींकडून लेखी अर्ज घेण्यात आले. टाकी उभारण्यासाठी ओटे बांधण्याची जबाबदारीही ग्रामपंचायतीवर सोपवली. लेखी अर्ज देणाऱ्या आणि जबाबदारीचा भार उचलणाऱ्या गावाचीच निवड या मदतकार्यासाठी करण्यात आली.

◆ **पाण्याची सोय -**

बसवलेल्या पाण्याच्या टाक्या नियमित भरणे, साफ करणे ही जबाबदारी देखील ग्रामपंचायतीवर सोपवण्यात आली. टाकी बसवली असता त्यामध्ये टँकरद्वारे पाणी सोडले जाईल याची हमी ग्रामपंचायतीने दिली.

◆ **पाणी वितरण व्यवस्था -**

प्रत्येक गावात स्थानिक नागरिकांची एक समिती तयार केली गेली. पाणी पुरवठ्यासंबंधी प्रत्येक बाबतीत लक्ष ठेवणे आणि आलेल्या अडचणी सोडवणे हे काम या समितीवर सोपवले. विशेषतः उपलब्ध पाण्याचे वितरण योग्य प्रकारे करून सर्व नागरिकांना पाणी मिळणे आवश्यक होते, त्यासाठीची खबरदारी या समितीने घ्यावी अशी अपेक्षा होती.

◆ **टाक्या आणि हौदांची जागा -**

या सुविधा नेमक्या कोणत्या जागी उभारायच्या हे समिती व ग्रामपंचायतीशी बोलून ठरवण्यात आले. गावातील सर्वांना सोयीचे ठिकाण कोणते याचा विचार करून पाण्याची टाकी बसवण्यात आली. प्रत्येक गावाच्या रचनेनुसार जागा वेगवेगळ्या होत्या. काहींना टाकी गावाच्या मध्यवर्ती भागात बसवणे सोयीचे होते, तर काहींनी गावालगत असलेल्या ज्या वस्तीला पाण्याचा स्वतंत्र स्रोत नाही, अशा ठिकाणी टाकी बसवली. तर हौदाची जागा मुख्यत्वे जनावरांच्या रोजच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेवर ठेवण्यात आली. काही शेतकऱ्यांकडे पाणी होते ते त्यांनी या हौदांसाठी दिले.

वरील प्रक्रियेनुसार प्रत्येक गावात लोकसहभागातून टाकी व हौद या सुविधा उभारण्यात आल्या. लोक जरी आपत्तीचा सामना करत होते, तरी त्यांच्यात सहकार्याची भावना होती. दुष्काळ निवारण कामामध्ये या सहकार्यभावाचा चांगला उपयोग झाला. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य असूनही ज्या शेतकऱ्यांकडे पाणी होते त्यांनी ते सार्वजनिक वापरासाठी दिले. विशेषतः जनावरांच्या हौदांसाठी. लोकांनी उपलब्ध करून दिलेल्या पाण्यावरच हे हौद चालू शकले.

पाणी व्यवस्थापन समितीने वितरणाची जी व्यवस्था ठरवली तिचेही पालन गावकऱ्यांनी केले. त्यामुळे जेवढे पाणी गावाला उपलब्ध झाले, ते सर्वांपर्यंत पोहोचणे शक्य झाले. बहुतेक ग्रामपंचायतींनी टाकीसाठीचे ओटे स्व-खर्चाने तयार केले. त्याला पाईप आणि नळ जोडले. लोकांचा पाणी भरण्याचा वेळ वाचावा यासाठी काहींनी टाकीला तीन तोट्या बसवल्या. प्रत्येकाने किती पाणी न्यायचे हेही ठरवून दिले.

या सर्व गोष्टींमुळे पाणी वितरणामध्ये सुसूत्रता येण्यास मदत झाली.

एकूण पाणी टाक्या

तुळजापूर	-	२५
लोहारा	-	२५
अक्कलकोट	-	२०

एकूण ७० पाणी टाक्या बसवण्यात आल्या. पाण्याचा आत्यंतिक तुटवडा असण्याच्या काळात या सुविधेमुळे ४७२६ कुटुंबाना आणि शाळा व वसतिगृहे याठिकाणी बसवलेल्या टाक्यांमुळे १०८७ विद्यार्थ्यांना लाभ झाला.

जनावरांसाठी पाण्याचे हौद

तुळजापूर	-	१७
लोहारा	-	१३
अक्कलकोट	-	१०

एकूण ४० हौद बांधण्यात आले आणि त्यामुळे ७१९८ लहान-मोठ्या जनावरांना पाण्याचा स्रोत उपलब्ध झाला.

माणसांपेक्षा जनावरांच्या पाण्याची सोय हा सगळ्यांच्या चिंतेचा विषय होता. त्याला लोकांनी प्राधान्य दिले. त्यामुळे हौदाचे बांधकाम उपयुक्त ठरले. हौदांची उपयुक्तता बघून इतर काही जणांनी, स्थानिक राजकीय पुढाऱ्यांनी गावागावात आणखी हौद बांधण्यावर भर दिला. दुष्काळी परिस्थितीत जनावरांना जगवण्यासाठी या हौदांचा हातभार लागला.

येवती गावातील बडुरे वस्तीवर सहा शेतकऱ्यांची घरे आहेत. त्यांची २५-३० जनावरे आहेत. याठिकाणी रोडच्या कडेला हौद तयार केला गेला. त्यामुळे वस्तीवरील जनावरांप्रमाणेच येणाऱ्या जाणाऱ्या जनावरांनापण पाणी मिळाले. वस्तीतल्याच एका शेतकऱ्याच्या विधन विहिरीचे पाणी हौदासाठी वापरले. याखेरीज तिथल्या शेतकऱ्यांनी हौदाला ठिबक पाईप जोडून त्या पाण्यावर १२ नारळाची झाडे लावली.

गावातील परिस्थिती आणि गरजांप्रमाणे लोकांनी पाण्याची टाकीची जागा ठरवली आणि ज्यांना पाणी मिळणे अधिक कठीण आहे, त्यांच्यासाठी ही सुविधा उपलब्ध करून दिली.

उपलब्ध पाण्याचे वितरण सुरळीत करण्यासाठी केलेल्या या मदत कामामध्ये काही अडचणीही आल्या. सर्वच गावांचा अपेक्षित सहभाग मिळाला नाही. काही ग्रामपंचायतींनी ओटा बांधकाम, पाईपची जोडणी करण्यास विलंब केला. अशा काही ठिकाणी संस्थेला बराच पाठपुरावा करावा लागला. हा वेळ वाचला असता तर लोकांचा अधिक फायदा झाला असता.

लोहारा तालुक्यातील जुने वडगाव मधील एका वस्तीमध्ये साधारण ५० घरे आहेत. वस्तीला पिण्याच्या पाण्याचा स्वतंत्र स्रोत नव्हता. गेल्या दोन वर्षांपासून गावाला टँकरनं पाणी येत होतं. सिंटेक्सची सोय नसल्याने पाणी साठवून ठेवता येत नसे. लागेल तसं पाणी जवळपासच्या हापशीवरून आणलं जायचं. एक घागर घ्यायला एक किलोमीटर चालत गावात जावे लागे. आता टाकी बसवल्याने कायमचा प्रश्न सुटला. टँकरचे आणि गावातील एका शेतकऱ्याच्या बोअरचे पाणी या टाकीसाठी वापरले जाते.

तुळजापूर तालुक्यातील नीलेगावमध्ये लमाण तांडा वस्ती आहे. तिथे जवळपास ४० घरे आहेत. तांड्यावर एक बोअर आहे. त्याखेरीज अन्य स्रोत नाही. बोअर कोरडा पडल्यावर इथल्या लोकांना दोन-तीन किमीवरून पाणी आणावं लागत होते. म्हणून या वस्तीवर टाकी बसवायची असे ग्रामपंचायतीने ठरवले.

पाणी व्यवस्थापन समित्यांची भूमिका खूप महत्त्वाची होती. पण स्थानिक वातावरणानुसार त्यांच्या कामावर परिणाम झाले. काही ठिकाणी त्यांनी योग्य प्रकारे काम करून पाणी वितरण सुरळीत केले. पण काही गावात या समिती सदस्यांना आपली भूमिका नीट समजली नाही किंवा पार पाडता आली नाही. त्यांना सतत प्रोत्साहन देऊन कामास प्रवृत्त करावे लागले.

या मदतकार्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून आले.

- शेट टँकरमधून पाणी घेण्यापेक्षा टाकीतून पाणी भरणे लोकांसाठी सोयीचे होते.
- पाणी साठवण्यासाठी सुविधा उपलब्ध झाल्याने वितरण व्यवस्था तयार करणे शक्य झाले. उपलब्ध पाणी प्रत्येकाला मिळेल याची खबरदारी घेता आली.
- हौदांमुळे जनावरांच्या पाण्याची सोय झाली, त्यांची विक्री रोखता आली.
- पाणी टाकी आणि हौद या सुविधा आता ग्रामपंचायतीच्या मालमत्ता म्हणून नोंदवलेल्या आहेत, त्यामुळे त्यांची देखभाल होत राहिल व त्यांचा पुनःपुन्हा वापर शक्य होईल.

एकदा पाऊस आला आणि पाणी मुबलक उपलब्ध झाले की टाकी आणि हौद या दोन्ही सुविधांची गरज लोकांना उरणार नाही. पण कदाचित पुढील वर्षी पाणी टंचाई निर्माण झाली तर त्यांची गरज पुन्हा लागू शकते. त्यामुळे या दरम्यान या सुविधांची देखभाल योग्य प्रकारे ठेवली जाईल, जेणेकरून त्यांचा पुनर्वापर करता येईल. यासाठी त्यांचे जतन करणे आवश्यक आहे. ही जबाबदारी ग्रामपंचायतीने गावकऱ्यांच्या मदतीने घेतली पाहिजे. टाकीचा वापर करत असताना वेळोवेळी तिची स्वच्छता राखणे, पाण्याची गुणवत्ता तपासणे इत्यादी गोष्टीही केल्या गेल्या पाहिजेत.

टँकरमुळे आपत्कालीन परिस्थितीत पाण्याची सोय झाली तरी गावातले पाण्याचे स्रोत सक्षम करण्यावर आणि पाण्याच्या समस्येवर कायम स्वरूपी उपाय करण्यावरही भर दिला पाहिजे.

रेशन

लोहारा तालुक्यातील मोघा या गावातील गोजराबाई आणि त्यांची मुलगी गोकर्णा या दोघी मायलेकी एकमेकींच्या आधाराने त्यांच्या जुन्या वाड्यात राहतात. आईचे वय ६०, तर गोकर्णा तिशीची. तिला एक मुलगा आहे. नऊ वर्षांपूर्वी गोकर्णांच्या नवऱ्याचा अपघाती मृत्यू झाला. तेव्हा ती पाच महिन्यांची गरोदर होती. येणाऱ्या बाळासाठी ती या धक्क्यातून सावरली. माहेरी बाळंतपणासाठी आली, तेव्हापासून ती आईसोबतच राहते आहे. सासरच्यांनी ना तिला काही मदत दिली, ना तिच्या मुलाला. नवरा गेला तेव्हा गोकर्णा जेमतेम वीस वर्षांची होती. पण तिचे पुन्हा लग्न करून देण्याचा विचार कोणीच केला नाही. 'आमच्या समाजात बाईचे एकदाच लग्न करतात,' तिच्या आईने म्हटले.

गोकर्णांच्या माहेरची परिस्थिती बरी आहे. घरची २० एकर जमीन आहे. तिला एक भाऊ, जो ही जमीन कसायचा. पण शेतीची नापिकी आणि वाढता कर्जाचा बोजा यामुळे घरची परिस्थिती खालावत गेली. दोन वर्षांपूर्वी या कुटुंबात आणखी एक दुःखद घटना घडली. भावाने आत्महत्या केली. तेव्हापासून आई अधिकच खचली. गोकर्णा हीच आता घरातली कर्ती व्यक्ती आहे. घरात 'गडीमाणूस' नाही, आम्ही बायामाणसं कशी शेती कसणार... ही दोघींची भावना. त्यांनी शेती बटाईने कसायला दिली आहे. त्यातून मिळणारे थोडेफार उत्पन्न आणि गोकर्णांचे शेतमजुरीतून होणारी थोडीफार कमाई यावर हे घर चालते आहे. सततच्या दुष्काळी परिस्थितीमुळे शेतीतून किंवा मजुरीतूनही फारसे काही हाती लागत नाही. मुलाला शिकवण्याची तिची खूप इच्छा आहे. पण घर कसेबसे चालवणाऱ्या गोकर्णाला तिची ही इच्छा पूर्ण होणार का, हाच प्रश्न आहे. अशा बिकट परिस्थितीत जेव्हा या माय-लेकींना संस्थेतर्फे रेशन मिळाले, तेव्हा त्यांच्या काळजीचे ओझे थोडेतरी कमी झाले. या मदतीने तीन-चार महिने पोटोपाण्याची चिंता मिटली. त्यामुळे गोकर्णालाही हुरूप आला. अलीकडेच झालेल्या एका मिटींगमध्ये ती म्हणाली की तिला प्रशिक्षण घेऊन वेगळा रोजगार सुरु करायचा आहे. परिस्थितीने गंजलेली गोकर्णा आता स्वतःच्या पायावर भक्कमपणे उभे राहायचे स्वप्न बघू लागली आहे.

या दुष्काळात गोकर्णाच्या कुटुंबासारखी परिस्थिती ग्रामीण भागातल्या बहुतेक गरीब कुटुंबात दिसून येत होती. शेतीतील नापिकी आणि रोजगाराचा अभाव यामुळे घरात खायची भ्रांत निर्माण झाल्याचे लक्षात आले. आपली ही परिस्थिती कोणीच उघडपणे बोलत नव्हते, पण त्यांच्याशी खाजगीत बोलल्यावर घरची हलाखी समजून येत होती.

या काळात रेशनवरून पुरवल्या जाणाऱ्या धान्यात कोणताच बदल केला नव्हता. जास्तीचे धान्य वा इतर आवश्यक जिनस दिले जात नव्हते. रोजच्या जेवणांची संख्या कमी झालेली आणि ताटात पडणारे पदार्थही मोजके. यातून भूकही भागत नव्हती आणि पोषणही होत नव्हते. दुष्काळामुळे अन्नसुरक्षेची घडी विस्कटली होती.

दुष्काळाचा फटका सगळ्याच कुटुंबांना बसलेला असला तरी त्यातूनही तग धरण्याची क्षमता काहींकडे होती. पण ज्यांचे पोट रोजमजुरीवर आहे आणि ज्यांना बघायला कुणी नाही अशा एकल महिला आणि वयोवृद्ध निराधार स्त्री-पुरुषांची या काळात खूप वाईट अवस्था झाली. काहींची चूल थंड झाली होती. दुष्काळी परिस्थितीमुळे त्यांची उपासमार होत होती. त्यांचे आरोग्य आणि स्वास्थ्य टिकवण्यासाठी त्यांना पोषक आहार मिळणे जरीचे होते.

या परिस्थितीचा ताण काही प्रमाणात दूर करण्यासाठी रेशन वाटप करण्याची कल्पना पुढे आली. गरजू कुटुंबांची संख्या आणि उपलब्ध निधी यांचे प्रमाण खूपच व्यस्त होते. त्यामुळे आत्यंतिक गरजू कुटुंबांना रेशन वाटप करण्याचे संस्थेने ठरवले.

मदतकार्य :

रेशन वाटप -

संस्थेने गावातील गरजू, हलाखीच्या परिस्थितीत व उपासमार सहन करत जगणाऱ्या कुटुंबांना रेशन वाटप केले. रेशन दुकानात जे धान्य मिळते त्याचा समावेश संस्थेच्या रेशनमध्ये केला गेला नाही, त्याऐवजी तेल, डाळी, दाणे, गूळ इत्यादी पोषणमूल्ये असलेले जिनस यामध्ये समाविष्ट केले गेले. एका वेळी एका कुटुंबाला महिनाभर पुरेल इतके रेशन दिले. पहिल्या फेरीतील रेशन वाटप केल्यानंतर जरीप्रमाणे आवश्यक जिनस दुसऱ्या व तिसऱ्या फेरीत देण्यात आले. रेशन मदतीसाठी एकल महिला, वृद्ध महिला व पुरुष आणि वंचित कुटुंबांची निवड करण्यात आली. बहुतेक महिलांमध्ये रक्ताचे प्रमाण कमी होते, त्यामुळे त्यांना रेशन बरोबर लोहाच्या गोळ्याही दिल्या.

प्रक्रिया :

- ◆ सर्व गरजू लोकांना मदत करण्याची आवश्यकता होती, परंतु संस्थेकडे उपलब्ध असलेल्या संसाधनातून सर्वांना रेशन वाटप करणे शक्य नव्हते. त्यामुळे सर्वाधिक गरजू कुटुंबांनाच मदत करण्याचे व त्यासाठी प्रत्येक गावातील ८-१० जणांची निवड करण्याचे ठरले. कार्यकर्त्यांनी यासाठी ग्रामपंचायतीची मदत घेतली. पण ग्रामपंचायतीने दिलेली नावांची यादीच अंतिम मानली नाही. प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्तिशः भेट देऊन परिस्थितीचा अंदाज घेतला आणि गरजूंतील गरजूंची यादी तयार झाली. सर्व प्रक्रिया पारदर्शक ठेवली.
- ◆ निवड करण्यासाठी पुढील निकष निश्चित केले - लहान / अठरा वर्षाखालील मुले असलेल्या एकल महिला; पेन्शन मिळत नसलेल्या एकल महिला; दुर्धर आजाराने ग्रस्त एकल महिला व इतर व्यक्ती; अपंग व्यक्ती; ज्यांना कामासाठी बाहेरगावी जाणे शक्य नाही, घरात कमावणारे कोणीच नाही अशी कुटुंबे; वृद्ध व्यक्ती; आत्महत्याग्रस्त कुटुंबातील महिला; रेशन कार्ड नसलेली कुटुंबे आणि गरीब व वंचित कुटुंबे. हे निकष काटेकोरपणे वापरले, त्यामुळे सर्वाधिक गरजूंपर्यंत पोहोचता आले.
- ◆ काही मदत मिळाल्याशिवाय ज्यांची चूल पेटणार नाही, अशा गरजूतल्या गरजू व्यक्ती वरील निकषांच्या आधारे शोधल्या. गृहभेटी केल्याने लोकांची प्रत्यक्ष स्थिती समजून आली. त्यातून अधिकाधिक वंचित लोकांपर्यंत पोहोचता आले.
- ◆ ग्रामपंचायतीशी बोलून नावांची निवड करण्यात आली. तसेच अंतिम नावे सरपंचाच्या सहीने ग्रामपंचायतीच्या लेटरहेडवर घेऊन त्यांच्यापर्यंत मदत पोहोचवण्यात आली.

- ◆ रेशन वाटपाची पहिली फेरी करताना संस्थेने सर्व महिलांना एकत्र केले. विशेष कार्यक्रमाचे आयोजन करून मदतीचा उद्देश समजावून दिला. त्यानंतर दुसऱ्या व तिसऱ्या फेरीचे जिन्नस देताना प्रत्येक कुटुंबाला भेट देऊन रेशन देण्यात आले. त्यामुळे या लोकांशी सतत संपर्क राहिला. रेशन बरोबरच कार्यकर्त्यांनी केलेल्या संवादाने त्यांना मानसिक आधार मिळाला. लोकांचा सन्मान राखून त्यांच्यापर्यंत मदत पोहोचवता आली.

हॅलो मेडिकल फौंडेशनने एकूण ६४९ एकल महिला आणि काही वृद्ध पुरुष यांच्यापर्यंत रेशनची मदत पोहोचवली. पावसाळा सुरु होऊन दुष्काळाची तीव्रता ओसरेपर्यंतच्या काळात लोकांना तग धरून राहण्यासाठी यामुळे मदत झाली.

पहिल्या फेरीचे रेशन वाटप महिलांच्या एकत्रित कार्यक्रमात केले. एकल महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीविषयी चर्चा घडवून आणली. तसेच या महिलांची आपापसात चर्चा होऊ शकली. रेशनची किंवा अन्य कोणतीही मदत तत्कालिक उपयोगी पडेल, पण महिलांना त्यांच्या पायावर उभे राहायचे असेल तर त्यांनी एकत्र येऊन ताकदीने आपले प्रश्न सोडवले पाहिजेत. याचीच सुरुवात या कार्यक्रमातून झाली. यावेळी प्रत्येक महिलेचे वजन आणि हिमोग्लोबिन तपासले. नंतरच्या महिन्यातही या नोंदी घेण्यात आल्या.

रेशनची मदत मिळालेल्या महिलांची माहिती

तालुका	रेशन सहाय्य मिळालेल्यांची संख्या	वय			१८ वर्षांखालील मुले असलेल्या महिला	१८ वर्षांवरील मुले असलेल्या महिला
		३० वर्षांखालील	३१-५०	५१ +		
लोहारा	२८१	३२	९६	१५३	१०६	७४
तुळजापूर	२९८	२९	१२०	१४९	७३	७९
अक्कलकोट	१४४	३४	९२	१८	६०	५२
एकूण	७२३	९५	३०८	३२०	२३९	१९७

रेशनच्या मदतीने अनेक कुटुंबांना अक्षरशः जगवले. पोटाची सोय करण्याबरोबरच मानसिक आधार दिला.

आरणी मधल्या एक आजीबाई पूर्ण निराधार. साधं दोन पत्रे ठोकून त्यांनी एक आडोसा तयार केलेला. अंबाबाईची परडी मागून जे मिळेल ते शिजवायचं आणि खायचं, देवळात झोपायचं, असे त्यांचे दिवस चालू होते. दुष्काळी परिस्थितीमुळे परडी मागूनही काही मिळायचं नाही. रेशन दिल्यावर त्यांचा रोजच्या खाण्याचा प्रश्न मिटला. 'माझ्यामागचा वनवास संपला,' अशा शब्दात त्यांनी समाधान व्यक्त केलं.

तुळजापूर तालुक्यातील निलेगावातील एक चाळीशीची लेकमाता आहे. १० वर्षांपूर्वी तिचा नवरा एचआयव्हीमुळं वारला. तीपण पॉझिटीव्ह आहे. त्यामुळे सासरच्यांनी संबंध तोडले आहेत. एकटीच्या जीवावर ती घर कसेबसे चालवते आहे. पेंशनचे ६०० रूपये मिळतात. मुलगा १७ वर्षे वयाचा आहे, त्यालाही नीट काम मिळत नाही. अशा ओढग्रस्तीच्या काळातच तिची मुलगी तिच्याकडे बाळंतपणासाठी आली होती. पण संस्थेचे रेशन मिळाले त्यामुळे तिला आधार वाटला. घरात चार जिन्नस असल्याने मुलीचे बाळंतपण नीट पार पडले, अशी तिची भावना होती.

खुदावाडी गावातील साठीच्या पुढे वय असलेल्या आजी. कधी काळी लग्न झाले. त्यानंतर नवऱ्यानं सोडले, त्यालाही खूप वर्षे झाली. त्यांचा मोठा भाऊही त्यांच्याचसारखा थकलेला आणि एकटा. दोघे बहीणभाऊ पडक्या वाड्यासारख्या घरात राहतात. तिथं लाईट, पाणी कसलीच सोय नाही. दोघांचे रेशनकार्डही नाही. खुरपायचं काम मिळाले तर खुरपायचे, नाहीतर मागून खायचे. असेच दिवस काढत आलो, अन् तरण्याचे म्हातारे झालो, असे आजी सांगतात. तीन महिने संस्थेचे रेशन मिळाल्यामुळे पोटाची चिंता मिटली, असेही त्यांनी सांगितले.

- दुष्काळाची तीव्रता सर्वाधिक असलेल्या काळात लोकांना रेशनची मदत मिळाली, त्यामुळे आपत्कालीन परिस्थितीत तग धरून राहण्याची ताकद आणि उमेद मिळाली.
- रेशन वाटप करण्याची पहिली फेरी व त्यानंतर वेळोवेळी महिलांचे वजन व एचबी यांच्या नोंदी ठेवल्या. ही माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे. रेशनमुळे स्वास्थ्य जपण्यास मदत झाल्याचे त्यावरून दिसून आले.
- या कामाच्या निमित्ताने एकल महिलांचे प्रश्न समजून आले. त्यांना एकत्रित येत यावे म्हणून संस्थेने पहिल्या फेरीचे वाटप एकत्रित कार्यक्रमात केले. आपल्या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करता आले पाहिजे, त्याची ही सुरुवात म्हणता येईल. निम्याहून

अधिकजणी पन्नास वर्षांखालील आहेत. जवळपास ९० जणी तीस वर्षांखालील आहेत. नवी कौशल्ये शिकण्याची त्यांची तयारी आहे. एकत्र येण्यामुळे त्यांच्या विचाराला चालना मिळाली. हुरूप वाढला. रेशन, पेन्शन, मुलांचे शिक्षण या व अशा इतर समस्यांच्या विषयीही त्या आता बोलू लागल्या आहेत. या योजनांचा लाभ मिळण्यासाठी आवश्यक अर्ज भरणे, व इतर पाठपुरावा यासाठी संस्थेची मदत घेण्यासाठी महिला पुढे येत आहेत.

- गावकऱ्यांनीही संस्थेच्या रेशन वाटप कामाचे महत्त्व जाणले. त्यांनी आपल्या बळावर गावातील इतर गरजू लोकांपर्यंत पोहोचण्याचे ठरवले. स्थानिक पातळीवर मदतीचा ओघ सुरु झाला.

एकल महिला - एचबी प्रमाण

पहिल्या व नंतरच्या फेरीतील रेशन वाटपाचे वेळी घेतलेल्या नोंदीतील फरक

	आधी	नंतर
एचबी	स्त्रियांची संख्या	स्त्रियांची संख्या
योग्य प्रमाण / एनिमिया नाही (१२-१६ ग्रॅम)	४१	१५७
सौम्य एनिमिया (११-११.९ ग्रॅम)	३६	६५
मध्यम एनिमिया (८-१०.९ ग्रॅम)	२२९	४९
तीव्र नाही (७.९ ग्रॅम पेक्षा कमी)	२१	०
एकूण	३२७	२७१

वरील तक्त्यावरून दिसते त्याप्रमाणे पहिल्या फेरीत ज्यांची एचबी तपासणी केली त्यातील २५० (७७%) न मध्यम व तीव्र एनिमिया होता. तीन महिने रेशन वाटप पूर्ण झाल्यावर केलेल्या २७१ जणींच्या नोंदीनुसार एनिमियाचे प्रमाण खूप कमी झाल्याचे दिसते. निम्म्याहून अधिक जणींमध्ये (५८%) एनिमिया आढळला नाही. पहिल्या फेरीमधील एनिमिया नसलेल्या महिलांपेक्षा (१३%) हे प्रमाण चार पटीहून जास्त आहे. योग्य आहार, स्वास्थ्य यांची आवश्यकता यातून अधोरेखित होते.

एकल महिलांची दुर्लक्षित स्थिती

आपत्कालीन परिस्थितीचा सर्वात जास्त फटका सर्वात दुर्बल घटकाला बसतो, हे आपत्ती व्यवस्थापनातून लक्षात आलेले वास्तव आहे. मराठवाड्यातील दुष्काळाच्या संदर्भात हा दुर्बल घटक म्हणजे एकल महिला. मदतकार्य सुरु करण्यापूर्वी गरजांची पडताळणी करताना विविध गावात बैठका घेतल्या. महिलांच्या स्वतंत्र मिटिंगा घेतल्या त्यातून एकल महिलांची समस्या प्रकर्षाने पुढे आली. केवळ दुष्काळाच्या संदर्भात त्यांचे प्रश्न गंभीर होते असे नाही. तर एकंदरीतच या गावांमध्ये त्यांची संख्या बरीच होती आणि समस्या अनेक होत्या. यामागची कारणेही यावेळी लक्षात आली.

एकल महिला म्हणजे विधवा, परित्यक्ता, अविवाहित महिला. या महिलांचे उपजीविकेचे स्रोत मर्यादित होते. महिलांनी सांगितलेल्या माहितीनुसार शेतमजुरी, शेळीपालन व गाव पातळीवरील इतर किरकोळ उद्योग ही त्यांच्या उदरनिर्वाहाची साधने आहेत. शेतात काम केल्यावर मिळणारी मजुरी काही अंशी रोखीत आणि धान्याच्या रूपात मिळत असल्याने त्यांना घरासाठी अन्नधान्य, चारा, भाजीपाला या गोष्टी उपलब्ध होतात. पण अपुऱ्या पावसामुळे शेतीची कामे थांबली आणि कामे मिळेनाशी झाली. उधारीवर घर चालवल्याने कऱ्याचा बोजा वाढला.

खुदावाडी गावातील पुतळाबाई गायकवाड. वय साठीच्या जवळपास. पण घर चालवण्यासाठी मजुरीकाम करायची त्यांची अजूनही तयारी आहे. संस्थेने सुरु केलेल्या 'कॅश फॉर वर्क' मध्ये जमेल तेवढे काम करून त्यांनीतीन महिन्यात रू. ३००० मजुरी मिळवली. घरची परिस्थिती हलाखीची असल्याने ही कमाईही त्यांच्यासाठी खूप मोलाची होती. पुतळाबाईना दोन मुले - मोठी मुलगी ३५ वर्षांची सैदाबाई आणि धाकटा मुलगा २५ वर्षांचा शंकर. पण दोघेही पायाने अपंग आहेत. घराची जबाबदारी घेण्याबरोबरच दोन्ही मुलांची देखभालही पुतळाबाईनाच करावी लागते. आजारी असलेला आणि दवाखान्यात उपचार घेणारा त्यांचा नवरा आठ वर्षांपूर्वी बेपत्ता झाला तेव्हापासून पुतळाबाईनी एकटीच्या जीवावर घर चालवले. अपंग मुलांची देखभाल केली. पण दुष्काळाने त्यांचे सगळेच आधार काढून घेतले. सगळ्यांची परिस्थिती थोड्याफार फरकाने हलाखीची असल्याने गावात मदत मागायची तरी कुणाकडे? अशा परिस्थितीत संस्थेच्या कामावर मिळालेली मजुरी आणि तीन महिन्यासाठी मिळालेले रेशन यातून आधार मिळाला. जगण्याची आशा पालवली. अपंग मुलाच्या प्रशिक्षणासाठी एका संस्थेची मदत कार्यकर्त्यांनी मिळवून दिली. शंकर आता रोजगाराचे प्रशिक्षण घेतो आहे आणि काही दिवसात तो स्वतःचा काहीतरी उद्योग करू शकेल.

एका गावात २२५ घरे आणि एकल महिलांची संख्या ६७, म्हणजे, दर चार घरांमागे एक एकल महिला आहे. तरुण महिलांच्या वेगळ्या समस्या आहेत, वृद्ध आणि थकलेल्यांच्या वेगळ्या समस्या आहेत, आणि या दरम्यान मुले-बाळे असलेल्या व प्रौढत्वाकडे झुकलेल्या महिलांच्या वेगळ्या समस्या आहेत. अगदी तरुण वयोगटातल्या विधवा - परित्यक्ता महिलांचे प्रमाणही बरेच आहे. वयाच्या १५-१६ व्या वर्षात लग्न आणि २२-२३ पर्यंत दोन मुलं आणि विधवापण. या स्त्रियांनी मन मारून सासर वा माहेरच्या आधाराने जगावे ही समाजाची अपेक्षा.

नागूरमधल्या एक बाई म्हणाल्या, आई होती तोवर भावाच्या आधारानं त्या राहिल्या, पण आता आई वारली. भाऊ त्याच्या संसारात गुंतलेला आहे, तो बघत नाही, माझं मी करून खाते. स्त्रियांचा पुन्हा विवाह करायला समाज तयार नाही. त्यामुळे तरुण वयात विधवा, परित्यक्ता झालेल्या किंवा नवऱ्याशी जमत नाही म्हणून त्याला सोडून आलेल्या कितीतरी जणींचा एकल महिलांमध्ये समावेश होतो. स्वतःच्या पायावर उभ्या असल्या तरी एकल महिलांचे स्थान विवाहित स्त्रीपेक्षा दुय्यम मानले जाते. म्हणजे विवाहित स्त्रियांना त्यांचे अधिकार मिळतात, त्यांचं जीवन सुखी आहे, असं नाही, पण एकल महिलांच्या प्रश्नांची दखलही घेतली जात नाही.

ज्या परित्यक्ता माहेरच्या गावात राहतात त्यांच्यापैकी कुणीही कोर्ट केस केली नाही, कुणाला पोटगी नाही की सासरकडून कसलीच मदत मिळाली नाही. 'करायचं आणि खायचं' हीच बहुतेकींची परिस्थिती. यापैकी मोजक्या महिलांनाच रेशन देता आले. पण आपली परिस्थिती मांडायला प्रत्येकजण पुढे येत होती. एका विधवा महिलेने सांगितले की, 'नवऱ्याच्या मागे सासरी, माहेरी दोन्हीकडे मन मारूनच राहावे लागते. एकटे राहून करून खायची तयारी असली तरी तसे करू दिले जात नाही. 'लोक काय म्हणतील' या भीतीने वेगळे राहायला दिले जात नाही.' एकंदरीतच बाईचे दुसरे लग्न करण्याची पद्धत नाही. त्यातून जर पदरी मूल असेल तर लग्नाचा विचारही केला जात नाही. तिने मुलाला सांभाळत जगावे असे मानले जाते. परित्यक्ता, विधवा महिलांना ना धार्मिक कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले जाते, ना घरच्या निर्णयात. त्यांनी कसली अपेक्षा न करता जगायला पाहिजे, अशी धारणा आहे. या सगळ्याचा पगडा या महिलांच्या मनावर आहे आणि त्याचा त्रासही त्यांना होतो आहे. चाळीशीच्या खालच्या महिलांनी कामाची मागणी केली. 'आम्ही शिकू' असंही सांगितले. आपल्या पायावर उभे राहता आले पाहिजे, ही त्यांची भावना होती. त्यांनाही सन्मानाने जगण्याची आस आहे. एकल महिलांना त्यांच्या सासर-माहेरच्या घरातून त्यांचा हिस्सा मिळाला पाहिजे. जशी परिस्थिती आहे त्याप्रमाणे त्यांनी तिच्या जगण्यासाठी आधार निर्माण केला पाहिजे.

या निमित्ताने एकल महिलांचे विविध प्रश्न निदर्शनास आले. या स्त्रियांना संघटित करून त्यांच्या हक्कासाठी सातत्याने काम करावे लागणार आहे. त्यादृष्टीने संस्थेने माहिती संकलन करण्यास सुरुवात केली आहे. कोणाचातरी आधार आणि सहाय्य मिळणे यापुरते समाधानी न राहता त्यांनी स्वावलंबी व्हावे आणि सन्मानाने जगावे यासाठी काम करणे अधिक गरजेचे आहे.

माहिती संकलनातून वयोगट, मुलांची संख्या, शिक्षण, सध्याची रोजगाराची साधने व कौशल्ये इत्यादी माहिती समजून येते आहे. बऱ्याच जणींची वैवाहिक स्थिती संदिग्ध आहे, म्हणजे त्यांचा घटस्फोट झालेला नाही, पण त्या वर्षानुवर्षे पतीसोबत राहत नाहीत, सासरच्यांकडून त्यांना वा त्यांच्या मुलांना कुठलीच मदत मिळत नाही. कायदेशीर सल्ला व मार्गदर्शन मिळाले तर आपले व आपल्या मुलांचे हक्क मिळवण्याचीही त्यांची तयारी आहे. ज्या तिशीच्या आतील आहेत त्यांना मुलांच्या शिक्षणाची व भवितव्याची चिंता आहे. नवी कौशल्ये शिकून अधिक चांगला रोजगार करण्याचीही या तरुण एकल महिलांची तयारी आहे.

नऊ वर्षापूर्वी माझे मिस्टर वारले तेव्हा माझी अवस्था बिकट होती. विधवा बाईला ना सासरी किंमत असते ना माहेरी आधार मिळतो. माझीही अवस्था वेगळी नव्हती. खाण्या-पिण्याची आबाळ होत होती. खूप हाल काढले. माझे एचबी सहा झाले होते. रक्त भरायला पाहिजे असे डॉक्टरांनी सांगितले पण मी कुठून भरणार? मला तर जगायची इच्छापण नव्हती. नंतर मी संस्थेच्या संपर्कात आले. काम करायला लागले. आता माझ्यात धाडस आलं आहे, आणि मी सांगू शकते की मी एकटी राहते, काम करते आणि घर चालवते. माझ्या मुलीला वाढवते.

- संगीता कांबळे, केशेगाव

एकल महिलांचे कौटुंबिक व सामाजिक अधिकार ज्याप्रमाणे डावलले जातात त्याचप्रमाणे शासकीय योजनांपासूनही कित्येकजणी वंचित असल्याचे दिसून आले.

- लोहारा - २८१ एकल महिलांपैकी २०० जणींकडे रेशन कार्ड आहे आणि १६२ जणींना पेन्शन मिळते.
- तुळजापूर - २९८ एकल महिलांपैकी १९८ जणींकडे रेशन कार्ड आहे आणि ७९ जणींना पेन्शन मिळते.
- अक्कलकोट - १४४ एकल महिलांपैकी १०४ जणींकडे रेशन कार्ड आहे आणि २२ जणींना पेन्शन मिळते.
- एकल महिलांना सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ प्राधान्याने मिळायला हवा. रेशन, पेन्शन, मुलांसाठी शिक्षण, रोजगार इत्यादी योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचायला हव्या आहेत. हॅलो मेडिकल फ्रॉन्डेशनच्या माहिती संकलनातून या महिलांच्या गरजा जशा समजून घेतल्या जात आहेत, तशाच त्यांच्या अपेक्षाही समजून घेतल्या जात आहेत. या माहितीच्या आधारे पुढील उपाययोजनांची आखणी केली जाणार आहे.
- रेशन वितरण व्यवस्थेतील त्रुटी दूर करून सर्व गरजूंना रेशन मिळेल याची खबरदारी घेतली पाहिजे. रेशनचे वितरण अधिक कार्यक्षम असले पाहिजे.

- एकल महिलांचे संघटन करून, त्यांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून दिल्याखेरीज त्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. यासाठी त्यांना तातडीची मदत देण्याबरोबरच त्यांची कौशल्ये व नेतृत्व विकसित करणे, कायदेशीर मदत मिळवून देण्याची कामे करणे जरीचे आहे.
- समाजाच्या पारंपरिक धारणा बदलल्याशिवाय एकल महिलांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. लहान वयात लग्ने आणि पुनर्विवाह न करण्याची पद्धत या सामाजिक नियमांनी स्त्रियांचे आयुष्य जखडले आहे. स्त्रियांचे सामाजिक स्थान त्यांच्या वैवाहिक स्थानावरून ठरवता कामा नये, त्यांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे, या व अशा मुद्यांसह समाजात स्त्रियांच्या अधिकारांबाबत जाणीवजागृती करण्याची गरज आहे.

कॅश फॉर वर्क

पंचवीस वर्षांचा बसवराज बोंगरगे आणि पंचेचाळीशीची त्याची आई सविता या दोघांनी खुदावाडीतील 'कॅश फॉर वर्क' साईटवर सातत्याने काम केले. सविताबाईंचे कुटुंब भूमीहीन आहे. शेतमजुरी हेच त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन आहे. बसवराजचे वडील अपंग, तर धाकटा भाऊ बेरोजगार. त्यामुळे दोघे मायलेक शेतात, रोजगार हमीवर जिथे कामे मिळतील तिथे ती करून घरात कमाई आणायचे. पण पावसाअभावी शेतीकामे थांबली आणि जवळपास सहा महिने रोजगार हमीची कामे निघालीच नाहीत. डिसेंबर २०१५ मध्ये काही दिवस काम मिळाल्यावर मे २०१६ पर्यंत सहा महिने त्यांना गावात किंवा आसपासच्या परिसरात शोधूनही काम मिळाले नाही. या काळात नातेवाईकांकडून उसने पैसे घेऊन आणि दुकानदाराकडून उधारीवर त्यांनी दिवस काढले. आणि कामाचा शोध चालूच ठेवला. संस्थेने रोजगार हमी कामाची माहिती देण्यास सुरुवात केली तेव्हा बसवराज या कामात सहभागी झाला. कामाची मागणी करण्यात तो पुढे होता. पण हेही काम सुरु झाले नाही. हातावर हात धरून बसायची वेळ आली होती. अखेर १९ मे २०१६ ला खुदावाडीत कॅश फॉर वर्कचे काम सुरु झाले आणि जवळपास तीन महिने चालूच राहिले. या काळात सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत या मायलेकरांच्या जोडीने कामे केली. मिळालेल्या मजुरीतून सर्व देणी फेडून टाकली. घरात सामान भरले. देणी मिटल्यावर त्यांना हायसे झाले. बसवराजने शेतीकामाचा डिप्लोमा केला आहे. त्याची शेतीची जाणही चांगली आहे. त्या जोरावर नव्या जोमाने कामे शोधण्याचा त्याचा विचार आहे. आपल्या धाकट्या भावालाही तो आता त्याचे दहावीचे शिक्षण पूर्ण करायला लावणार आहे. जेणेकरून त्याला निदान वाहनचालकाचा परवाना मिळेल आणि ड्रायव्हिंगचे काम करता येईल.

‘कॅश फॉर वर्क’ हा रोजगार हमी योजनेसारखाच कार्यक्रम आहे. १९७२ च्या महादुष्काळात रोजगार हमीच्या कामाने लाखो लोकांना तारले. तेव्हापासून आपत्कालीन परिस्थितीत ‘मागेल त्याला काम’ देणारी ही लोकोपयोगी योजना ठरली.

मराठवाड्यातील या दुष्काळातही लोकांना कामाची गरज होती. पारंपरिक रोजगाराचे मार्ग खुंटल्यामुळे लोक कामाच्या शोधात होते. ज्यांना शक्य होते त्यांनी स्थलांतर केले. पण बरेच लोक गावात मागे राहिले होते आणि कामाच्या शोधात होते. यात भूमीहीन, अल्पभूधारक व मध्यम शेतकरी, एकल महिला इत्यादी सर्वांचा समावेश होता.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदानुसार (मनरेगा) मागेल त्याला काम मिळाले पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीला किमान १०० दिवस हक्काचा रोजगार मिळाला पाहिजे, आणि आपत्कालीन परिस्थितीत त्याहूनही अधिक दिवस रोजगार मिळाला पाहिजे असे हा कायदा सांगतो. पण मराठवाड्यातील या दुष्काळाच्या काळात हा कायदा कागदावरच राहिला. संस्थेनेही रोहयोखाली काम मिळवण्यासाठी बरेच प्रयत्न केले. लोकांनी मागणी केली तरी त्यांना काम मिळाले नाही. त्यामुळे लोक आणखी नाराज आणि हतबल झाले. अखेर याच योजनेच्या धर्तीवर ‘कॅश फॉर वर्क’ योजना सुरु करण्याचे संस्थेने ठरवले.

मदतकार्य :

मनरेगा योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी अॅडव्होकसी – मनरेगाची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी या हेतूने या कायद्याविषयी जाणीवजागृती आणि प्रशिक्षण देण्याचे काम संस्थेने केले. गावकरी, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रतिनिधी आणि रोजगार सेवक यांना प्रशिक्षणे देऊन आपल्या गावात कामाची मागणी करण्यासाठी प्रवृत्त केले गेले. त्याकरिता जॉब कार्ड मिळवणे, कामाची मागणी करणे, त्याचा पाठपुरावा करणे इत्यादी करिता सहाय्य करण्यात आले.

कॅश फॉर वर्क – ज्या गावात मनरेगाखाली सरकारी काम सुरु होत नव्हते, पण लोकांची कामाची मागणी होती, अशा निवडक गावात हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. गावातील जल व माती संधारणाला उपयुक्त कामे निवडून ती हाती घेण्यात आली.

मनरेगा प्रक्रिया :

- अनेक लोकांकडे जॉब कार्ड असल्याचे संस्थेच्या प्राथमिक सर्वेक्षणातून लक्षात आले. पण फारच थोड्या लोकांनी त्यांचा काम मागण्यासाठी उपयोग केल्याचेही दिसले. याचे मुख्य कारण म्हणजे लोकांच्या मनात मनरेगाविषयी अनेक गैरसमज होते. मनरेगा म्हणजे खडी फोडण्याचे काम, मनरेगा म्हणजे भ्रष्टाचार, मनरेगा म्हणजे मजुरीला विलंब – या समजुती होत्या. सरकारी निष्क्रियता आणि उदासीनता यामुळे ते अधिकच पक्के झाले होते. त्यामुळे

रोजगाराची गरज असूनही मनरेगाचे काम मागण्यासाठी लोक पुढे येत नव्हते. त्यामुळे मनरेगाविषयी जाणीवजागृती करण्याचे काम संस्थेने प्रथम हाती घेतले. 'मागेल त्याला काम मिळाले पाहिजे', 'या कामातून गावातील संसाधने मजबूत झाली पाहिजे' या मनरेगा कायद्याच्या भूमिकेसह मुख्य तरतुदी व प्रक्रिया समजून देण्यात आल्या.

- जाणीवजागृतीमुळे प्रशिक्षणासाठी लोकांची मागणी वाढली. त्यातून प्रशिक्षणार्थीची निवड करण्यात आली.
- एप्रिल महिन्यात मनरेगाचे अभ्यासक, कार्यकर्ते राजन क्षीरसागर यांनी कार्यकर्त्यांचे रोहयो प्रशिक्षण घेतले. कामाची मागणी करण्यापासून पाठपुरावा करण्यापर्यंत सर्व प्रक्रिया समजून देण्यात आली. प्रशिक्षणामुळे लोकांचा आत्मविश्वास वाढला. कामाची मागणी सादर करण्याचे ठरवून त्यांनी आपापल्या गावात काम सुरु केले.

एकूण आठ प्रशिक्षणांचे आयोजन झाले. त्यात ४०० जण सहभागी झाले. प्रशिक्षणामुळे मनरेगा विषयी सकारात्मक वातावरण तयार झाले. मनरेगाखाली कामे सुरु करावीत, लोकांना जॉब कार्ड मिळवीत यांची मागणी वाढली. काही ठिकाणी कामे सुरु झाली. पण गावागावाचे अनुभव वेगवेगळे होते.

खुदावाडी गावातील कार्यकर्ते इंदुबाई आणि सागर यांनी गावातील लोकांसोबत मनरेगाची मागणी पुढे नेण्याचे ठरवले. पण सरकारी प्रतिसादाने या उत्साहावर पाणी ओतले. महिलांमध्ये जोश निर्माण झाला होता. आपण काम मागायचं, गावातच मजुरी मिळवायची ही भावना तयार झाली. पण रोहयोच्या अंमलबजावणीकडे सरकारनंच पाठ फिरवली. खरं तर नियम चांगले आहेत, पगार वाटप रोखीत करताना भ्रष्टाचार व्हायचा त्याला आळा बसावा म्हणून खात्यात रकम जमा करायचा नियम आणला. मजुराला न्याय देणारे नियम आले, पण त्याची अंमलबजावणी अशी होते की मजुराला पिळवणूक वाटावी.

मार्च-एप्रिलमध्ये कामाची तीव्र गरज होती. प्रत्येक गावात माणसं बसून होती पण काम काढलं जात नव्हतं. त्यातल्या त्यात कामं काढली तरी कमी कालावधीची, ज्यात जेसीबी वापर आहे अशीच निघायची. रस्ते, शेततळी ही कामे अल्पावधीची. विहीर पुनर्भरणाच्या कामालाही कमी मजूर लागतात. जेव्हा पाहिजे तेव्हा काम मिळत नाही, जे पाहिजे ते काम मिळत नाही. तरी मजुरावर आरोप करून, त्याला काम न करता बसून पैसा पाहिजे असं म्हणून बदनाम केलं जातंय.

रोहयोच्या मागणीला इटकळमध्येच सकारात्मक प्रतिसाद मिळाला. गावातल्या २०-२५ जणांनी एप्रिलमधील प्रशिक्षणानंतर कामाची मागणी करण्याचे ठरवले. १७४ लोकांनी मागणी अर्ज भरले. शेतरस्ता, ५ सिंचन विहिरी, ५ शेततळी या कामांना मंजुरी मिळाली. मंजुरीनंतर प्रत्यक्ष काम सुरु होईपर्यंत दीड महिना गेला. मे महिन्याच्या अखेरीस काम सुरु झालं. एक आठवडा काम

चालले नंतर पाऊस आल्यानं काम स्थगीत झालं, आता नंतर ते पुन्हा सुरू होईल. पण जेवढ्या लोकांनी मागणी केली तेवढ्यांना काम मिळालं नाही. केवळ १७-१८ मजूर कामावर आले.

हिप्परगा सईदचा अनुभव आणखी वेगळा. इथल्या कार्यकर्त्यांनी दहा गावात फिरून लोकांचे मागणी अर्ज भरून घेतले. लोकांना कामाची गरज होतीच, त्यांनीही अर्ज भरून दिले. अर्ज सादर करून त्याची एक प्रत कार्यकर्त्यांनी माहितीसाठी राजन क्षीरसागर यांना पाठवली. त्यांनी पाठपुराव्यासाठी आयुक्तांना माहिती कळवली. आयुक्तांनी तहसीलदाराला विचारणा केली. गावातल्या रोहयोच्या कामासाठी वरून विचारणा होतेय म्हटल्यावर तहसीलदाराने हालचाल सुरू केली. पण काम काढण्याऐवजी ते लोकांनाच जाब विचारू लागले. गावात येऊन 'कोणी कोणी मागणी अर्ज भरला?' असं ते विचारू लागल्यावर मजूर दबावाखाली आले. आपण मागणी केली असे सांगायला कोणीच पुढे येईना. तेव्हा मागणी झालेलीच नाही, अर्ज खोटे आहेत, असे निवेदन तहसीलदारांनी केले. लोकांनी केलेल्या मागण्या मोडून काढण्याचेच काम शासकीय कार्यालयाने केले.

कार्यक्षेत्रातील २२ गावात मनरेगाखाली थोडीफार कामे सुरू झाली. पण अन्य ठिकाणी पाठपुरावा करूनही लोकांच्या कामाच्या मागणीला सरकारचा पुरेसा प्रतिसाद मिळत नव्हता. संस्थेची 'कॅश फॉर वर्क' योजना ही मनरेगाचीच प्रतिकृती होती. मनरेगाची भूमिका आणि तरतुदी यांचाच अवलंब ही योजना राबवताना करण्यात आला. मागणीप्रमाणे काम, कामाच्या नोंदी, कामाच्या व मातीच्या प्रकारानुसार मजुरीचा दर, मोजमापे व त्यांच्या पारदर्शक पद्धतीने नोंदी, मजुरी वाटपाचे वेळापत्रक इत्यादी.

‘कॅश फॉर वर्क’ साठी गाव निवडीची प्रक्रिया :

- तीन निकषांच्या आधारे गावांची निवड करण्यात आली -
 - १) कामाची मागणी,
 - २) जल व पाणी संधारण कामे होण्याची शक्यता आणि
 - ३) या कामासाठी ग्रामपंचायतीकडून मान्यता व मागणी
- ज्या गावांना या योजनेखाली काम करायचे होते त्यांनी ग्रामपंचायतीकडून त्याच्या लेटरहेडवर काम सुरु करण्याचा मागणी अर्ज संस्थेने घेतला.
- गावाची निवड झाल्यावर गावात एक ‘समन्वय व देखरेख समिती’ तयार करण्यात आली. स्थानिक कामाची योग्य प्रकारे अंमलबजावणी करण्यामध्ये या समितीने महत्त्वाची भूमिका पार पडली.
- ग्रामस्थांची मते आणि संस्थेचे इंजिनियर श्री. परशुराम कुलकर्णी यांच्याशी विचारविनिमय करून गावात कोणकोणती कामे करायची हे ठरवणे हे समितीचे पहिले काम होते.
- बहुतेक गावात कामे सुरु झाली तेव्हा कडाक्याचे ऊन होते. पाण्याअभावी जमिनी कडक झाल्या होत्या. अतिकडक किंवा खडकाळ जमिनीत हाताने खोदकाम करणे मजुरांना कष्टाचे पडले असते. ज्या जमिनीसाठी मशीनचा वापर आवश्यक आहे, असे भाग कामासाठी निवडले नाहीत. मशीनचा वापर पूर्णतः टाळला. खोदकामासाठी योग्य मऊ मातीच्या भागात काम केले जाईल याची खबरदारीही समिती सदस्यांनी घेतली. ज्यामध्ये अधिकाधिक मजुरांना काम मिळेल आणि यंत्राचा कमी वापर होईल, अशी कामे काढली.
- ज्या जमिनीवर कामे केली त्या जमीन मालकाची संमती घेण्याचे कामही समिती सदस्यांनी केले.

‘कॅश फॉर वर्क’ साईटवरील जबाबदारी हॅलोच्या कार्यकर्त्यांनी सांभाळली. कामाची देखरेख, मोजमापे, नोंदी ठेवणे यांचे त्यांना प्रशिक्षण दिले आणि त्यानुसार त्यांनी जबाबदाऱ्या सांभाळल्या. खोदाईकामाची आखणी करून देऊन एकेका जोडीला काम सोपवण्यापासून मोजमापापर्यंत सर्व कामे त्यांनी सांभाळली. तसेच या कमी समिती सदस्यांची मदतही झाली. कामाच्या साईटची प्रत्यक्ष पाहणी करणे, मजुरांच्या अडचणी सोडवणे याची जबाबदारीही त्यांनी उचलली. केलेल्या कामाचे मोजमाप आणि मजुरी वाटप समिती सदस्यांच्या उपस्थितीत केले गेले.

सर्वसाधारणपणे एका जोडीला आठ बाय एक मीटर लांबी-रुंदीचा तुकडा आखून दिला जाई. त्याची अडीच फुट खोदाई केली जाई. माती, मुरूम आणि खडकाळ जमीन याप्रमाणे प्रती घन मित्र खोदकामाचे दर अनुक्रमे रू. ८१, रू. १०२ आणि रू. १४० असे ठरवण्यात आले. मजुरीचे दर हे मनरेगा प्रमाणेच ठरवले होते.

तुळजापूर आणि लोहारा तालुक्यातील १० गावांमध्ये या योजनेखाली कामे सुरु केली. एका गावातील कामे बघून दुसऱ्या गावातले लोक कामे मागू लागले. काही ठिकाणी एका गावाच्या साईटवर जवळच्या दुसऱ्या गावातील लोक कामासाठी येत होते. या सगळ्यातून कामाची गरज पुनःपुन्हा अधोरेखित होत होती. वेळेवर मजुरी वाटप आणि योग्य मोजमापे केल्याने मिळालेला चांगला मजुरीचा दर यामुळे तर लोकांना या कामाचे खूप महत्त्व वाटले.

“२००७ पासून माझी रोजगार सेवक म्हणून नेमणूक झाली आहे. प्रत्येक वर्षी लोकांना कामाची गरज असते. कामाच्या मागणीचे चार नंबरचे फॉर्म भरले जातात. विहिरीचे काम निघाले तर जास्त लोकांना मजुरी मिळत नाही. गेल्या वर्षी रोड साईडला दगडी फोडायचे काम काढले, तेही पाच किलोमीटर लांब. लोकांचा पण फायदा होईल आणि गावाचा पण अशी कामे काढली जात नाहीत. तशी मागणी केली तरी दखल घेतली जात नाही. आपण तरी कुठवर पळणार? यावर्षी संस्थेने सीसीटीचे काम काढले, त्याला शेवटपर्यंत लोकांची मागणी होती.”

- ज्ञानेश्वर भोसले, कॅश फॉर वर्क कामाचे मुकादम, होटी

कामगारांची माहिती

गाव	कामगारांची माहिती				स्त्री / पुरुष		एकूण
	एकल महिला	अपंग व्यक्ती	५० वर्षांवरील व्यक्ती	भूमीहीन	स्त्रिया	पुरुष	
खेड	१	२	१७	६०	३८	४९	८७
धानुरी	६	०	१२	२७	६०	२८	८८
खुदावाडी	२९	७	३०	११६	१३९	१०३	२४२
किलज	२९	४	८७	२२२	२०३	१७०	३७३
होटी	११	६	३६	१७३	१६०	१६२	३२२
चिकुंद्रा	०	२	६	२	०	२५	२५
कास्ती बुद्रुक	१	०	१	५	४	२	६
नीलेगाव	१	१	१२	३५	१८	७७	९५
चिवरी	१	०	२२	५५	१८	७९	९७
शहापूर	०	०	०	०	०	०२	०२
एकूण	७९	२२	२२३	६९५	६४०	६९७	१३३७

वरील तक्त्याप्रमाणे या कामांवर स्त्रियांची संख्या पुरुषांपेक्षाही जास्त होती. एकूण कामगारांपैकी १७-१८% कामगार पन्नाशीपुढील होते. पन्नास टक्के कामगार भूमीहीन होते, तर इतर अल्पभूधारक वा मध्यम शेतकरी होते. अपंग व्यक्तींनीही या साईटवर काम केले. मागेल त्याला काम या तत्वानुसार त्यांनाही कामात सामावून घेण्यात आले. ज्यांना ज्यांना कामाच्या शोधार्थ गावाबाहेर जाणे शक्य नव्हते त्यांनी या कामाचा लाभ घेतला. यावरून कामाची मागणी किती मोठ्या प्रमाणावर होती हे लक्षात येते.

मजुरी वाटप तपशील (मे २०१६ ते जानेवारी २०१७ पर्यंत)

गाव	मजूर संख्या	कामाचे एकूण दिवस	एकूण मजुरी वाटप
चिवरी	३७	१८३९	६,३३,९४४.००
नीलेगाव	९५	९०९	२,५१,६९२.००
किलज	३७३	३६९६	४,०४,७७६.००
चिकुंद्रा	२५	२७०	५३,०४९.००
होर्टी	३२२	५११८	११,५७,०३३.००
खुदावाडी	२४२	५२०२	१२,७०,५०९.००
धानुरी	८८	७७५	१,७८,८३६.००
खेड	८७	९२१	२,२४,१४२.००
कास्ती बुद्रुक	६	१७४	३२,५६८.००
शहापूर	०२	४४	२०,१५१.००
एकूण	१३३७	१८९४८	४२,२६,७००.००

एकूण	संख्या		
मजुरी वाटप (रु.)	४२२६७००	‘कॅश फॉर वर्क’ कामासाठी एकूण खर्च:	रु. ४५,१६,९१९.००
कामाचे मनुष्य दिवस	१८९४८		
मजूर	१३३७		
दहा गावात ‘कॅश फॉर वर्क’ खाली विविध कामे हाती घेण्यात आली. या कामांवर १३३७ मजुरांनी एकूण १८९४८ मजूर दिवस काम केले. यासाठी एकूण रु. ४२,२६,७०० मजुरी वाटप झाले. सरासरी मजुरी रु. २२३ प्रती व्यक्ती प्रतीदिन आली.		‘कॅश फॉर वर्क’ एकूण मजुरीवाटप:	रु. ४२,२६,७००.००

ॐ.

खुदावाडी मनरेगा

१६ मेच्या सुमारास संस्थेचे कार्यकर्ते सागर आणि इंदूबाई यांनी खुदावाडीतील मजुरांची एकत्रित बैठक घेतली. रोहयोसाठी कामाची मागणी करत दोन टप्प्यात ३२९ जणांनी अर्ज भरले. पाठपुरावा केला. पण हे अर्ज स्वीकारण्याची टाळाटाळ केली तेव्हा एक दिवस ग्रामपंचायतीत धरणे धरले. अर्ज घेतले पण ग्रामसेवक त्याची पोच देत नव्हता. याचा वर्तमानपत्रातून गाजावाजा केला. त्यामुळे आणि १५ दिवसांनी बेकार भत्ता सुरू करावा लागू नये म्हणून काम काढले गेले. पण यापूर्वी स्थगिती दिलेली कामे काढली, ज्या शेतकऱ्यांची तयारी नाही त्यांच्या जमिनीत काम काढले. त्यामुळे ते सुरुच होईना. दुसरे काम २० किमीवरच्या चिवरी गावात शेततळ्याचं काढलं. पण मजुरांना ते सोईचं नव्हतं, ते गेले नाहीत तेव्हा ग्रामपंचायतीनं मजुरांविरोधात बातमी दिली. त्यामुळे आम्हालाही धरणे धरून माध्यमातून गाजावजा करणं भाग पडलं. कामाच्या मागणीला धरून तीनदा मोर्चे काढले. तरीही लोकांच्या कामाच्या मागणीला सरकारकडून प्रतिसाद मिळाला नाही.

खुदावाडी - कॅश फॉर वर्क

एक प्रकारे 'कॅश फॉर वर्क'चा जन्मच खुदावाडीच्या मनरेगाच्या लढ्यातून झाला. १९ मे २०१६ ला कामाचा पहिला दिवस होता. मागणी दोनशेपेक्षा जास्त लोकांची होती. पण पहिल्या दिवशी ६०-७० मजूरच कामावर आले. यामध्ये ७०% महिला होत्या. काम नसल्यामुळे ज्यांच्या चुली बंद होत्या त्या सगळ्या झाडून कामावर हजर राहिल्या. दुसऱ्या दिवशी ही मजुरांची संख्या २०० वर गेली. १० दिवसांनी जेव्हा पहिलं पेमेंट झालं, तेव्हा लोकांचा विश्वास पटला. त्यानंतर १७०-१८० लोक सतत दोन महिने कामावर येत होते. महिला मजुरांची संख्या सातत्याने जास्त राहिली. खुदावाडीत १३८ महिला मजूर कामावर होत्या, त्यात २७ एकल महिला होत्या. ७६ पुरुष कामावर आले. महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपासून साठीच्या व्यक्तीपर्यंत सर्वांनी मजुरी काम केले.

गावाची मुख्य नालीचे रुंदीकरण करण्याचे व गाळ साफ करण्याचे काम ग्रामपंचायतीने केले. हे काम मशीनद्वारे करण्यात आले. या कामाला पूरक ठरतील अशी चारी खोदाई आणि सीसीटीची कामे संस्थेने केली. मजुरांनी हाताने कामे केली, पण दर्जांमध्ये तडजोड झाली नाही. तहसीलदार-पाटील यांना काम बघायला बोलावलं. बाया किती काम करतात हे दाखवलं. गावातल्या पुढाऱ्यांनीही आपण मदत करू शकत नाही याची असमर्थता दर्शवली. पण नंतरही काम काढलं नाही.

खुदावाडीत अडीच महिने काम चाललं, सहा लाखाहून अधिक मजुरीचं वाटप झालं. सीसीटी, चारी यांतून संधारणाची चांगली कामे झाली. या काळात एकूण २१४ मजुरांनी

३८६६ मजूर दिवस कामे केली आणि रू. ११,२२,००७ मजुरी मिळवली.

होर्टी गावात रोजगाराची सर्वाधिक मागणी होती. कारण पावसाअभावी इथले अर्थकारण विस्कळीत झाले होते. पाणीस्रोत अत्यंत सक्षम असलेले हे गाव आहे. आहे. २०१५ पर्यंत गावात कधीच टँकरनं पाणी आणावं लागलं नाही, पावसानं कितीही ओढ दिली तरी गावाला पाणी कमी पडलं नाही. २०१६ मध्ये मात्र पहिल्यांदा टँकर मागवावा लागला.

पाण्याची मुबलक उपलब्धता असल्याने ऊस हे इथल्या शेतकऱ्यांचे मुख्य पीक आहे. होर्टीचा गूळ पंचक्रोशीत प्रसिद्ध आहे. डिसेंबर ते जून सात महिने इथे गुन्हाळांचा हंगाम असतो. एका गुन्हाळावर १८-२० स्थानिक मजूर कामावर असतात. अंगावर घेऊन कामकरण्यामुळे एकेक मजूर दिवसाला ४०० रूपयापर्यंत कमाई करायचा.

२०१५ मध्ये ३८ क्रशर आणि गुन्हाळे चालू होती, त्यातून गावातल्याच जवळपास ७००-८०० लोकांना मजुरी मिळाली. पण २०१६ मध्ये पुरेसा पाऊस झाला नाही. त्यामुळे ऊसाचे उत्पन्न कमी झाले. गुन्हाळांची संख्या रोडावली. केवळ ८ गुन्हाळे लागली, तीही जानेवारी - फेब्रुवारी अशी जेमतेम २ महिने चालली. स्थानिक मजुरांना काम मिळाले नाही. तसेच मालाची वाहतूक करण्यासाठी टेम्पो आणि ट्रक चालक, त्याचबरोबर हॉटेले, इतर किरकोळ दुकाने अशा कितीतरी लहान-मोठ्या उद्योगांना दुष्काळाचा फटका बसला. इथली रोजगाराची साखळीच बिघडून गेली.

ऊस हे अतिरेकी पाणी पिणारं पीक आहे हे होर्टीच्या सरपंचांनाही मान्य आहे. एक हेक्टर ऊसाला पाटाने पाणी दिले तर वर्षाला २८ लाख लिटर पाणी लागतं, दीड हजार वस्तीला प्यायला आणि वापरायला वर्षभर एवढं पाणी पुरतं. ठिबक सिंचनाचा वापर केला तर ६ लाख लिटर म्हणजे एक चतुर्थांश पेक्षा कमी पाण्यात काम होतं, पण त्यासाठीची गुंतवणूक प्रत्येक शेतकऱ्याला जमत नाही. पाण्याअभावी काही शेतकरी उसाऐवजी सोयाबीनकडे वळले. पण दोन्ही पिकांच्या उत्पन्नात खूप तफावत आहे. उत्पन्नाची ही दरी भरून काढणारे अन्य ठोस पर्याय मिळाल्याशिवाय शेतकरी

तरी वेगळा विचार का करतील?

होटी गावात सीसीटी, केटी बंधारा खोलीकरण, रूंदीकरण अशी कामे झाली. पाणी आणि माती संधारणाची कामे सुरू करण्यात स्थानिक रहिवासी कुलकर्णी यांनी पुढाकार घेतला. त्यांनी या कामांच्या बाजूने लोकांना तयार केले. स्वतः आर्थिक मदत देण्याची तयारी दर्शवली आणि लोकसहभागाला सुरुवात झाली. २५०हून अधिक मजूर कामावर होते. कामांची मागणी जानेवारी - फेब्रुवारी पर्यंत चालू होती. पेरणीचे काही दोन-चार दिवस सोडले तर पुन्हा ते कामावर आले. काम चालू ठेवावे ही त्यांची मागणी होती. होटीमध्ये लहान लहान टेकड्या आहेत, त्यावर सीसीटीची कामे झाली. पाऊस सुरू झाला तसा या कामाचा लगेच फायदा दिसून आला. ओढ्यात पाणी थांबलं आणि गावातल्या बोअरला पाणी मिळू लागले.

लोकांची कामाची गरज भागवण्याबरोबरच गावातील जलस्रोत पुनर्जिवित व सक्षम करण्यासाठी 'कॅश फॉर वर्क' योजनेचा उपयोग झाला. लोकांच्या हातात मजुरीचे पैसे आल्याने त्यांना काही देणी फेडता आली. घरगुती गोष्टी, मुलांचे शुल्क, औषधोपचार या पैशांअभावी मागे टाकलेल्या गरजा पूर्ण करता आल्या.

“जलसंधारणाची कामे शासनाने केली आणि संस्थेकडूनही झाली. या दोन्ही कामांच्या ठिकाणी मी रोज जात असे. मला दोन्हीमध्ये फरक जाणवला. शासनाच्या मनरेगाच्या कामात मजुरांना मजुरी उपलब्ध व्हावी असाच एकमेव उद्देश होता. ती कामे निकृष्ट दर्जाची होती. ना मजूर ऐकण्याच्या मनस्थितीत होते, ना शासनाचे लक्ष होते. शासनाचा पैसा खर्च झाला पण मूळ उद्देश सफल झाला नाही, अशी तिथली परिस्थिती होती.

संस्थेचे काम सुरू करण्यापूर्वी आम्ही दोन-तीन बैठका घेतल्या. मजुरांना कामाचा उद्देश समजला पाहिजे हा आमचा आग्रह होता. आपल्याला नुसते काम नको आहे, तर कामाबरोबरच योग्य मजुरी आणि संधारणाचा हेतू हे दोन्हीही साध्य झाले पाहिजे. म्हणून कामाच्या ठिकाणी भेट देऊन हवे तसे काम होते आहे की नाही याची पाहणी केली. मी प्रत्येक मजुराचे काम बघायचो. मजुरांच्या कामावर कधी टीका केली नाही, पण जसं पाहिजे तसं काम व्हायला पाहिजे हा आग्रहही सोडला नाही. काम नीट झाले नसेल तर ते त्यांच्याकडून परत करून घ्यायचो. मी टिकाव घेऊन काम करून दाखवायचो. ज्यांचे काम चांगले असेल त्याचे काम सगळ्यांना नेऊन दाखवायचो. अशा प्रकारे आपल्या कामात त्रुटी राहणार नाही याची आम्ही सतत घेतली. सतत पाठपुरावा करत काम चालू ठेवले. त्यामुळे त्याचा दर्जा चांगलाच राहिला. हा फरक आहे यावर्षी झालेल्या कामाचा आणि वर्षानुवर्षे शासनातर्फे झालेल्या कामांचा”.

- डॉ. सिद्राम खजुरे, खुदावाडी

विविध गावात झालेल्या पाणी व माती संधारणाच्या कामाचे परिणाम एका पावसानंतर लगेच दिसून आले. खोलीकरण, सरळीकरण अशा कामांमुळे स्रोतांची साठवण क्षमता वाढली. भूजल पुर्नभरण झाले. बंद पडलेल्या बोअर सुरु झाल्या.

मशीनचा अजिबात वापर न करता पाणी स्रोत सक्षम करण्याची कामे करता येतात, हे या कामाने दाखवून दिले. अशी कामे मनरेगाखाली सातत्याने घेतली पाहिजेत. त्यामुळे पावसाचे प्रमाण कमी-अधिक झाले तरी तीव्र टंचाईच्या झळा सहन कराव्या लागणार नाहीत.

किलज या गावाभोवती १७ किमी लांबीचा हा ओढा आहे, पावसाचे पाणी थांबवण्यासाठी त्यावर ८ सिमेंट बंधारे आणि चार कोल्हापूर बंधारे आहेत. या पाण्यामुळे गावातील विहिरी आणि बोअर यांना पाणी मिळते. याखेरीज या ओढ्याच्या गावालगतच्या भागात सहा रिचार्ज पीट आहेत. त्यामुळे साठलेले पाणी लगेच जमिनीत झिरपते आणि गावातल्या स्रोतांची क्षमता वाढते. पण वर्षानुवर्षे गाळ साठून राहिल्याने पाणी थांबणे, झिरपणे कमी झाले. त्याचा परिणाम गावातील स्रोतांवर दिसून आला.

किलजच्या सरपंचांनी सांगितले की गेल्या दोन वर्षांपासून गावाला डिसेंबर ते जून असे सहा महिने टँकरने पाणी आणावे लागते. या खेपेला पाणी कमी असल्याने टँकरचे पाणीही मोजून आणि काटकसरीने द्यावे लागले. कधी प्रत्येकी पाच घागरी पाणी तर कधी एकेका दिवसाआड पुरवठा याप्रकारे उपलब्ध झालेल्या पाण्याचे वितरण केले गेले.

तीव्र पाणी टंचाईच्या झळा सहन केल्या म्हणूनच पाणी संधारणाचे काम करणे महत्वाचे आहे हे गावाला जाणवले. किलजमध्येही 'कॅश फॉर वर्क' ला चांगली मागणी होती. इतर गावांच्या तुलनेत या गावातील मजूर संख्या सर्वाधिक होती. एकूण ३७३ मजुरांनी ३६९६ मजूर दिवस काम केले. ओढ्यातील गाळ साफ केला. याचे परिणाम जूनमधील पहिल्या पावसातच दिसून आले. ओढ्यातील पाणी थांबले आणि नजिकच्या बंद पडलेल्या बोअरला पाणी आले. किलज गावातील समितीने कामाचा दर्जा राखण्यासाठी बरीच मदत केली. कामाच्या ठिकाणी भेट देऊन पाहणी करण्यापासून मजुरांच्या अडचणी सोडवण्यापर्यंतच्या सर्व कामात त्यांनी सहभाग दिला. मजुरांच्या मुलांची देखभाल करण्यासाठी एका महिलेची नियुक्ती केली. समिती सदस्यांच्या उपस्थितीतच मजुरीचे वाटप करण्यात आले.

प्रत्येकाला कामाची गरज होती. तरी प्रत्येकाची कारणे वेगवेगळी होती. किलज गावातील स्वामी हे पारंपरिक भिक्षेकरी कुटुंब आहे. भिक्षा मागून खात असल्याने त्यांचे घर चालत होते. पण त्यांच्याकडे एक बैलजोडी होती. चारा, पाणी नसल्याने आणि चारा बाजारातून आणायला हातात पैसा नसल्याने जनावरांना कसे जगवायचे ही समस्या त्यांच्यापुढे होती. या बैलजोडीवर त्यांचा जीव होता, पण त्यांची उपासमार होत असल्यामुळे आता त्यांना विकून टाकूया असा विचार ते

करत होते. कॅश फॉर वर्क कार्यक्रमाने त्यांना आशेचा किरण दाखवला. स्वामी पती-पत्नी दोघांनी या साईटवर काम केले. मिळालेल्या मजुरीतून बाकी कुठलाही खर्च न करता बैलांसाठी वैरण आणली. आपली जनावरे आपल्यापाशीच राहिली याचाच त्यांना आनंद झाला.

खुदावाडीच्या सुशीलाबाई, लीलाबाई, रुक्मिणीबाई. तिघीही पन्नाशीच्या पुढच्या, पण त्यांनीही यांनी कॅश फॉर वर्कच्या साईटवर कामाची तयारी दर्शवली. त्यांना जमेल तेवढे काम केले. 'जीवाभावाला पैसे मिळाले....' असे सांगून वेळेवर मिळालेल्या मजुरीबद्दल त्यांनी समाधान व्यक्त केले. एकीला तिच्या नातीला उपचारासाठी दवाखान्यात न्यायचे होते, तर दुसरीच्या नातीला सहलीला जायचे होते, यासाठी या मजुरीतून त्यांना खर्च करता आले. तिसरीने तिच्या नातवासाठी दसर आणि कपडे घेतले. घरच्या ओढग्रस्त परिस्थितीत थोडी मदत करता आली याचे समाधान त्यांना मिळाले.

“पंधरा वर्षांपूर्वी नवरा वारला. तेव्हा माझ्या दोन पोरी बारक्या होत्या. कसंतरी मोलमजुरी करून दोघींना वाढवले. शिकवले. आता दोघीपण नळदुर्गला कॉलेजमध्ये शिकतात. एकीचा जाण्यायेण्याचा खर्च तीस रुपये, म्हणजे दोघींचे रोजचे साठ रुपये. हाताला काम नाही, उसनवारीतून घर चालवायची वेळ आली, तिथे यांच्या प्रवासाचा खर्च कुठून करणार? दुष्काळी परिस्थितीमुळे त्यांचे शिक्षण बंद झाल्यासारखे होते. दोघी नाराज होत्या. पण गावात संस्थेचे काम सुरु झाल्यानंतर मला मजुरी मिळाली. मी आणि माझी शेजारीण आम्ही जोडी केली आणि इथे होते तोपर्यंत काम केले”.

- अंबुबाई गायकवाड, होटी

आपत्कालीन परिस्थितीत लोकांची रोजगाराची गरज आणि ती भागवण्यासाठी खात्रीचे काम उपलब्ध होण्याची गरज, या दोन्ही गरजांची पूर्तता कशा प्रकारे होऊ शकते, हे कॅश फॉर वर्क कार्यक्रमाने दाखवून दिले. मनरेगामधील अंमलबजावणीच्या त्रुटी दूर करून अशा प्रकारे काम करणे शक्य आहे, हे प्रत्यक्षात करून दाखवणे हा या कार्यक्रमाचा मूळ हेतू होता. त्यामुळे यापुढील काळात मनरेगा कामांची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी यावर भर देण्याची गरज आहे. अशा प्रकारे रोजगाराची कामे उपलब्ध करणे कुठल्याही संस्थेच्या आवाक्यातले काम नाही. ही जबाबदारी सरकारने स्वीकारली पाहिजे. यासाठी लोकांचा रेटा तयार झाला पाहिजे.

आरोग्य आणि मानसिक आरोग्य

एक मे २०१६ या दिवशी संस्थेच्या अणदूर येथील दवाखान्यात मानसिक आरोग्याचे पहिले शिबीर झाले. या शिबिरात खुदावाडीतले एक वयस्कर पेशंट आले होते. म्हणजे त्यांचे मन वळवून कार्यकर्त्यांनी त्यांना येण्यासाठी भाग पाडले होते. डॉक्टरांनी पेशंटची विचारपूस सुरु केली, तेव्हा त्यांना एक शब्दही बोलता येईना. मन आले होते, आणि त्यांना सारखे रडू फुटत होते. डॉक्टरांनी त्यांना शांत होऊ दिले आणि नंतर त्यांना बोलायला सांगितले. त्यांनी आपले मन मोकळे केले. घरच्या जमिनीवरून भावाभावात कलह सुरु आहे. त्यामध्ये पैसाही जातो आणि मनस्तापही होतो. काही धाडसी निर्णय अंगाशी आल्याने डोक्यावर कर्जाचा बोजा. पण या परिस्थितीत घरच्यांची साथ नाही. मन हलके करायला जागा नाही. त्यामुळे सर्व गोष्टींना आपणच जबाबदार आहोत असे वाटून त्यांचे मन खाऊ लागले. त्यातून आलेले नैराश्य आणि एकटेपण यामुळे त्यांचे मन आणखीनच खचले. 'आपण आता आयुष्य संपवावे' असे विचार मनात येऊ लागले. आणि संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी त्यांची स्थिती पहिली. त्यांना शिबिरात आणले. डॉक्टरांशी बोलल्यावर त्यांना हलके वाटले. आत्महत्या करण्याचा विचार अगदी टोकापर्यंत केला होता, असेही त्यांनी कबूल केले. पण ऐनवेळी मनाने माघार घेतली आणि मी वाचलो. पण नकोशा गोष्टी घडल्या की पुन्हा तोचतोच विचार येतो. डॉक्टरांनी त्यांचे समुपदेशन केले, औषधे दिली आणि पाठपुराव्यासाठी पुढील शिबिरांना यायला सांगितले. काही भेटीनंतर त्यांना बरे वाटू लागले. आत्महत्येचा विचार मनातून हट्टपार झाला. निराशेच्या गर्तेतून आपल्याप्रमाणेच इतरांनाही बाहेर पडता यावे यासाठी आपला अनुभव ते खुलेपणाने सांगतात. 'शरीराप्रमाणेच मनाच्या आजारालाही औषध आहे, हे मला उशीरा समजले, पण इतर लोकांना जितक्या लवकर कळेल तितके चांगले,' असे त्याचे म्हणणे आहे.

आपत्कालीन परिस्थितीचे काही परिणाम दृश्य असतात, तर काही अदृश्य. यापैकी एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे मानसिक आरोग्याच्या समस्या.

संस्थेने सुरु केलेल्या दुष्काळ निवारणाच्या कामात मानसिक आरोग्यावर कायम भर दिला आहे. मानसिक आजारांची विविध कारणे आहेत, त्यामध्ये आपत्कालीन परिस्थितीमुळे उद्भवणारी कारणेही येतात. अनेक गोष्टी मनावर परिणाम करत असतात - नापिकी, कर्जबाजारीपणा, सावकारांचा तगादा, हुंडा कसा द्यायचा याचा ताण, लग्नाचे वाढते खर्च, पैशांअभावी मुलांच्या शिक्षणाची आबाळ, कौटुंबिक तणाव, सामाजिक पाठबळ न मिळणे - या व अशा कारणांमुळे मन खचून जाते, निराश आणि एकटे वाटू लागते. परिणामी आत्महत्येचे विचार मनात येऊ लागतात. समाजात मानसिक आरोग्याबद्दल अनेकविध गैरसमज आहेत. त्यामुळे त्याबद्दल नकारात्मक भावना आहे. मानसिक आरोग्यावर उपचार होऊ शकतात याची माहिती नाही. सरकारी आरोग्य सेवांमध्ये या आजारांचा समावेश नाही. खाजगी सेवांची पोहोच मर्यादित आहे.

‘जगण्याबद्दल बोलू काही...’

– डॉ. मिलिंद पोतदार

शेतकरी आत्महत्येच्या प्रश्नाची चर्चा नेहमी शेतीसाठीचा खर्च, नापिकी इत्यादी आर्थिक मुद्द्यांना धरून केली जाते. ती कारणे रास्त आहेत, पण कोणतीही आत्महत्या ही एक ‘सायको-सोशल’ घटना असते. त्यामागे मानसिक आणि सामाजिक परिस्थितीजन्य कारणे असतात. म्हणूनच ‘जगण्याबद्दल बोलू काही’ असे या अभियानाचे नाव आहे आणि आवाहनही आहे.

मानसोपचारतज्ञ या नात्याने मला असे वाटते की ताणतणाव, नैराश्य यामुळे खचून जाणाऱ्या व्यक्तीच्या मनात काय चालले आहे, हे जाणून घेणे महत्त्वाचे असते.

आपल्या बाजूला बरेच सामाजिक बदल घडताहेत. त्याचे आपल्या दैनंदिन जगण्यावर आणि मानसिक आरोग्यावरही परिणाम होत असतात. उदाहरणार्थ, पूर्वी एकत्र कुटुंबपद्धती होती आणि आता विभक्त कुटुंबे तयार झालीत. यामुळे कुटुंबांतर्गत असलेली सहाय्य यंत्रणा, बफर सिस्टीम कमी झाली, जवळच्या व्यक्तींशी संवाद कमी झाला.

जागतिकीकरणामुळे माणसाच्या अपेक्षा उंचावल्या. पण प्रत्यक्षातील वास्तव नेहमीच अनुकूल असते असे नाही. अपेक्षा आणि वास्तव यातील अंतर वाढते तसे तणाव आणि नैराश्य वाढते. परिस्थिती बदलणार नाही अशी भावना बनत जाते, तेव्हा अशा उध्वस्त मनस्थितीत आत्महत्येचे विचार मूळ धरू लागतात. म्हणूनच ताणतणाव व नैराश्य यांची लक्षणे ओळखता आली तर आत्महत्या प्रतिबंधासाठी प्रयत्न करता येतात.

उदास वाटणे, कशातच मन न रमणे, पूर्वी ज्यातून आनंद मिळायचा त्यात आता आनंद न मिळणे, मनात नकारात्मक विचार येणे अशा चढउतारांच्या मानसिक प्रवासातून आत्महत्येच्या विचाराने ग्रस्त व्यक्ती जात असते. बहुतेक व्यक्ती त्यांच्या या मानसिकतेविषयी संकेत देत असतात. जगभरातील अभ्यास असे सांगतात की जवळपास ८०% आत्महत्या या अचानक एकाएकी घडत नाही. व्यक्ती जे संकेत देते ते समजून घेतले जात नाहीत, त्यामुळे गांभीर्याने घेतले जात नाही आणि त्यावर कायवाही होत नाही. जर हे संकेत / लक्षणे समजून घेता आली, तर त्यांना वाचवणे शक्य असते. म्हणूनच ही माहिती अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचवली पाहिजे.

लोकांची आर्थिक परिस्थिती खालावल्यामुळे आरोग्यविषयक सगळ्याच गोष्टींकडे दुर्लक्ष केले जाते आहे. परंतु व्यक्तीचे स्वास्थ्य तिचे शारीरिक आरोग्य आणि मानसिक आरोग्य या दोन्हीशी जोडलेले असते. आपत्कालीन परिस्थितीत तग धरून राहण्यासाठी व्यक्तीच्या शरीरस्वास्थ्या प्रमाणेच मानसिक ताकदही महत्त्वाची ठरते. त्यामुळे यावर काम करण्याची गरज संस्थेला जाणवली.

मदतकार्य :

मानसिक आरोग्य – या अंतर्गत संस्थेने मानसिक आरोग्य शिबिरांचे आयोजन करून मानसोपचारतज्ज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करून दिल्या, गावपातळीवर जाणीवजागृती आणि समुपदेशनाचे काम करण्यासाठी मानसिक आरोग्याची समज असणाऱ्या फळी तयार केली. त्यांनी मानसिक आजार असलेल्या रुग्णांना सहाय्य केले, निराशेचे सावट दूर करून आशा जागवण्याचे काम केले.

आरोग्य शिबिरे – आरोग्य तपासणी आणि उपचार यासाठी विविध गावातून शिबिरांचे आयोजन करण्यात आले.

प्रक्रिया – मानसिक आरोग्य :

- लोहारा आणि तुळजापूर तालुक्यातील ४० गावांमध्ये मानसिक आरोग्याचा कार्यक्रम घेण्यात आला. यासाठी 'मानस मित्र' या प्रशिक्षित मानसिक आरोग्य कार्यकर्त्यांची फळी तयार करण्यात आली.
- लातूर येथील मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. मिलिंद पोतदार यांनी मानसिक आरोग्याच्या कार्यक्रमाची आखणी केली. मानस मित्र कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण घेतले. मानसिक आजार म्हणजे काय, ते कसे ओळखायचे, प्राथमिक मदत आणि समुपदेशन कौशल्ये यांचा या प्रशिक्षणात समावेश केला गेला.
- साधारणपणे प्रत्येक गावात एक मानस मित्र कार्यकर्ता काम करेल असे नियोजन केले. प्रशिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी आपापल्या गावात आरोग्य प्रश्नावली भरून घेतली. ज्या कुटुंबात मानसिक आजार असलेल्या व्यक्ती असतील असे निरीक्षणातून लक्षात येईल, त्या घरांतून प्रश्नावली भरली.
- मानसिक आजारांबद्दल विविध समज-गैरसमज आहेत याचे भान ठेवून गाव पातळीवरील काम केले जाते. कोणत्याही आजारांबाबत थेट प्रश्न विचारले जात नाहीत. प्रश्नावली भरून घेण्याचे काम सहज चर्चा करत, विचारपूस करत केले जाते. पेशंट व कुटुंबिय यांना मदत करण्याच्या भूमिकेने माहिती घेतली जाते, त्यामुळे लोकांचे सहकार्य मिळते.

- मानस मित्र मानसिक आरोग्याबद्दल जाणीवजागृतीचे कामही करतात. विशेषतः गैरसमज दूर करण्यावर भर दिला जातो. या कार्यक्रमातून मानसिक आजाराबद्दल सकारात्मक गोष्टी मांडता येतात - हे आजार बरे होऊ शकतात, त्यावर खात्रीशीर उपचार आहेत, मोफत सेवा मिळू शकते आणि त्याकडे नकारात्मक दृष्टीने बघता कामा नये - या गोष्टी समजावून दिल्या जातात.

मानसिक आरोग्याच्या कार्यक्रमांमध्ये सुरुवातीला मानस मित्र कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण झाले. त्यातून मानसिक आरोग्याची प्राथमिक आणि मुलभूत महत्त्वाची माहिती समजावून देण्यात आली. माणसाच्या जगण्यामध्ये शरीर आणि मन यांचा समन्वय असावा लागतो, आपल्या प्रत्येक दैनंदिन व्यवहारात मनाची भूमिका महत्त्वाची असते, ती प्रत्यक्षात जाणवत नाही तरी ती आपल्या प्रत्येक गोष्टीवर प्रभाव टाकत असते, या व अशा माहितीतून कार्यकर्त्यांना स्वतःमध्ये डोकावून पाहण्यास प्रवृत्त करण्यात आले. भीती, अस्वस्थता, ताण, आनंद इत्यादी भावभावनांची समज वाढवण्याचा यातून प्रयत्न झाला. मानसिक अनारोग्याचे परिणाम आपल्या वर्तनावर आणि शारीरिक आरोग्यावर होतात हेही यातून त्यांच्या लक्षात आले. मानसिक आरोग्याची गरज कार्यकर्त्यांच्या स्वानुभवाशी जोडल्याने त्यांना या विषयाचे महत्त्व लक्षात आले.

मानसमित्र प्रशिक्षणातून कार्यकर्त्यांची पुढील कौशल्ये विकसित झाली :

ताण, नैराश्य, उदासीनता ही स्थिती ओळखणे, त्याची तीव्रता किती आहे, आत्महत्येची जोखीम आहे का हे ओळखणे, आणि यासाठी समुपदेशन करणे. याआधारे त्यांनी मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तींपर्यंत पोहोचून त्यांना उपचारासाठी आरोग्य शिबिरात घेऊन येण्याचे काम केले. यापुढील टप्प्यांमध्ये मानसमित्रांना मानसिक ताणतणाव असलेल्या व्यक्ती ओळखणे आणि त्यांना ताणाचे व्यवस्थापन करण्यास सहाय्य करता येणे अपेक्षित आहे. विषयाची समज विकसित करण्याबरोबरच मानसिक आरोग्यासारखा नाजूक विषय लोकांपर्यंत कसा न्यायचा याची कौशल्ये विकसित करण्यात आली. त्यासाठी आरोग्य प्रश्नावली हे उपयुक्त माध्यम बनले.

या प्रश्नावलीत दैनंदिन जीवनातील आहार, विहार, झोप, काम, भावभावना यासंबंधी साधे प्रश्न आहेत. त्याआधारे मानसिक आजाराचा स्तर ओळखता येतो. सौम्य मानसिक आजार असलेल्या रुग्णांना समुपदेशन देण्याचे कौशल्य कार्यकर्त्यांना शिकवले आहे. मध्यम व तीव्र आजार असलेल्यांना मानसिक आरोग्य शिबिरात आणून उपचार दिले जातात. या रुग्णांचा पाठपुरावा करण्याचे कामही मानस मित्र कार्यकर्ते करतात.

मानसिक आरोग्यावर गाव पातळीवर काम करणे आव्हानात्मक आहे. विशेषतः रुग्णांना शिबिरात आणणे कठीण जाते. मानसिक आजारांकडे नकारात्मक दृष्ट्या पहिले जाते. त्यामुळे आजारावर उपचार घेणे म्हणजे आजारावर शिकामोर्तब करणे, समाजात नाचक्री होणे, अशी लोकांची समजूत आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष प्रश्नावली भरून घेताना आढळलेल्या रुग्णांपेक्षा कमी रुग्ण शिबिरापर्यंत पोहोचतात.

मानस मित्र कार्यकर्त्यांच्या समोर असलेले आणखी एक आव्हान म्हणजे वेगवेगळ्या प्रकारचे मानसिक आजार समजून घेणे. काही आजार केवळ व्यक्ती पाहून समजून येतात, पण व्यक्तीच्या मनातली अस्वस्थता व खळबळ समोर येत नसेल तर दिसत नाही. यासाठी मानस मित्रांनी समाजाच्या अधिकाधिक अंतरंगात प्रवेश करणे जरूरीचे आहे. कामाचा अनुभव घेण्यातून आणि काही कालावधीनंतर परिणाम दिसू लागल्यानंतर ही आव्हाने दूर होतील, अशी अपेक्षा आहे.

आरोग्य प्रश्नावली - (५ फेब्रुवारी २०१७ पर्यंतची आकडेवारी)

कुटुंब सर्वेक्षण	५९४५
आरोग्य प्रश्नावली - स्त्रिया	४५८५
आरोग्य प्रश्नावली - पुरुष	५४३०
मानस मित्र कार्यकर्त्यांकडून समुपदेशन - स्त्रिया	७८७
मानस मित्र कार्यकर्त्यांकडून समुपदेशन - पुरुष	८३०

एक मे २०१६ ते २ एप्रिल २०१७ या कालावधीत दर पंधरा दिवसांच्या अंतराने एक याप्रमाणे १६ मानसिक आरोग्य शिबिरे तुळजापूर (१४) आणि लोहारा (२) येथे तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या उपस्थितीत घेण्यात आली. २७ रुग्णांना केवळ समुपदेशनाची गरज होती. ३७६ रुग्णांवर शिबिरामध्ये उपचार करण्यात आले. पुरुष रुग्णांची संख्या १७२ आणि स्त्री रुग्णांची २०४ होती.

रुग्णांनी उपचारासाठी दवाखान्यात किती वेळा भेट दिली त्याची संख्या		
क्र.	रुग्णाने उपचारासाठी दिलेल्या भेटीची संख्या	रुग्ण संख्या
१	१ वेळेस भेट	२७७
२	२ वेळेस भेट	३७
३	३ वेळेस भेट	२१
४	४ वेळेस भेट	१०
५	५ वेळेस भेट	२
६	६ वेळेस भेट	८
७	७ वेळेस भेट	८
८	८ वेळेस भेट	३
९	९ वेळेस भेट	१
१०	१० वेळेस भेट	१
११	११ वेळेस भेट	३
१२	१२ वेळेस भेट	३
१३	१३ वेळेस भेट	१

मानसिक आरोग्य शिबिरात निदर्शनास आलेले मानसिक आजारांचे प्रकार

आजार / विकार	रुग्ण संख्या
मतिमंदत्व	३६
एपिलेप्सी / फीट येणे	२३
दारूचे व्यसन	२९
सायकोसिस	१७
अस्वस्थता	३६
अस्वस्थता बेचैनी	६४
झोपेच्या तक्रारी	१४
स्मृतिभ्रंश	३
स्क्रिझोफ्रेनिया	२१
उदासी / खिन्नमनस्कता	८६
वर्तन समस्या	८
इतर	१२
एकूण	३४९

मानसिक आरोग्याविषयीचे गैरसमज दूर करण्यातून उपचाराला प्रतिसाद वाढवणे आणि उपचार घेऊन बरे झालेल्या रुग्णांच्या उदाहरणातून उपचारासाठीची तयारी वाढवणे, सध्या असे दोन्ही प्रकारे काम चालू असल्याने हळूहळू लोकांचा प्रतिसाद मिळतो आहे. या शिबिरातून उदासीनतेने ग्रस्त असलेले आणि आत्महत्येच्या विचारापर्यंत पोहोचलेल्या काही रुग्णांना वाचवता आले. अनेक रुग्णांना व्यसनाधिनतेतून बाहेर पडायला मदत मिळाली आहे. किरकोळ मानसिक आजार समुपदेशनातून दूर करता आले आहेत.

मानस मित्रही आपले स्वतःचे उदाहरण सांगून रुग्णांचे मत वळवण्याचा प्रयत्न करतात. यातील एकाचा हा स्वानुभव. या कार्यकर्त्यांचा स्वतःचा चांगला व्यवसाय होता. हातात काम होते, पैसा मिळत होता. पण तरी मन थान्यावर नसे. त्याला आकडे लावायचा नाद होता. कामाखेरीज इतर सर्व वेळ तो मटक्याच्या अड्ड्यावर असायचा. जुगाराच्या नादात त्याचे ना घराकडे लक्ष राहिले ना स्वतःकडे. घरात भांडणे होऊ लागली, चिडचिड वाढली. त्यातून स्वभाव तापट झाला. घरापासून हा स्वतः दूर झाला आणि त्याचे मित्र त्याच्यापासून दूर झाले. हा एकटा पडला. त्यामुळे मनाला दुःखाने घेरले. पैसा हाती असला तरी आनंदी वाटत नव्हते. आपल्या या मानसिक स्थितीवरची त्याची नाराजी शिबिराच्या निमित्ताने बाहेर आली. त्यातून बाहेर पडायचे त्याने ठरवले. प्रयत्नपूर्वक जुगाराचा नाद सोडला. आणि एकेक करत गोष्टी सुरळीत झाल्या.

घरातले वातावरण बदलले. त्याची स्वतःबद्दलची भावना आणि स्वप्रतिमा सुधारली. स्वतः बदल अनुभवल्याने त्याला मानसिक आरोग्याचे महत्त्व इतरांना कसे समजवायचे हेही समजले आहे.

मानसिक आरोग्याच्या प्रशिक्षणाचा आम्हाला कामाला तर उपयोग होतोच, पण आमच्या व्यक्तिगत जीवनातही खूप उपयोग होतो. समुपदेशन करताना समोरच्या व्यक्तीचे ऐकले पाहिजे, तिला बोलते केले पाहिजे, आत्मविश्वास दिला पाहिजे. समोरच्या व्यक्तीची मनस्थिती समजून घेतली पाहिजे. हे सगळं आम्ही शिकलो, पण ते आपल्यालाही लागू आहे हेही शिकलो. इतरांना आम्ही सांगतो की टेन्शन घेऊ नका, पण मी स्वतः कितती टेन्शन घ्यायचे! प्रशिक्षणाने मला माझ्या मनात काय चाललंय हे ओळखायला शिकवले. कशाला महत्त्व द्यायचे आणि कशाला नाही, कोणत्या गोष्टीचा त्रास करून घ्यायचा आणि कोणत्या गोष्टी बाजूला ठेवायच्या, हे समजले. धावपळ, दगदग आणि मनावरील ताण यातून बाहेर पडायला मला माझ्यातील 'मानस मित्र'ची मदत झाली.

गाव पातळीवरील आरोग्य शिबिरे

७ मे ते १५ जुलै २०१६ या कालावधीत संस्थेच्या वैद्यकीय टीमच्या मदतीने गावागावात आरोग्य शिबिरांचे आयोजन करण्यात आले. या टीममध्ये एक डॉक्टर, एक बालरोगतज्ज्ञ, स्त्री व पुरुष नर्स, कंपाऊंडर आणि फार्मासिस्ट यांचा समावेश होता.

आरोग्य शिबिराचे आयोजन करण्याची व समन्वयाची जबाबदारी एका कार्यकर्त्यावर सोपवण्यात आली होती. प्रथम हा कार्यकर्ता ग्रामपंचायतीशी संपर्क साधून गाव पातळीवरील शिबिरासाठी दिवस व जागा ठरवत असे. शिबीर ठरल्यावर त्याची माहिती गावात प्रसारित केली

जात असे.

गावातील सर्व आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या सहभागाने - आरोग्य सेवक, नर्स, अंगणवाडी ताई, आशा कार्यकर्ती - सहभागी आरोग्य शिबिराचे आयोजन केले जात असे.

खालील तक्त्यात दाखवल्याप्रमाणे २४ शिबिरांचे आयोजन करण्यात आले. एकूण ३१९७ रुग्णांना सेवा व उपचार देण्यात आले. रुग्णांमध्ये आबालवृद्धांचा समावेश होता. महिला रुग्णांची संख्या जवळपास पुरुषांच्या दुप्पट होती. गंभीर आजार असलेल्या आणि शिबिराखेरीज उपचारांची गरज असलेल्या रुग्णांना संस्थेच्या रुग्णालयाची संदर्भसेवा दिली गेली. याठिकाणी त्यांना सवलतीच्या दरात सेवा देण्यात आली. ज्या रुग्णांना शिबिरात आणणे शक्य नव्हते त्यांची त्यांच्या घरी जाऊन तपासणी करण्यात आली.

शिबिरांची / गावांची संख्या	रुग्ण - पुरुष	रुग्ण - महिला	एकूण
२४	११३८	२०५९	३१९७

या शिबिरातून ठळकपणे काही गोष्टी पुढे आल्या. रुग्णांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुष रुग्णांपेक्षा बरेच जास्त होते. आलेल्या रुग्णांमध्ये संसर्गजन्य आजार, शरीर आणि सांधेदुखी यांचे प्रमाण जास्त होते. काही बालरुग्ण तीव्र कुपोषित आढळली. महिलांमध्ये रक्तपांढरीचे प्रमाण अधिक होते. लहान वयात गर्भाशय पिशवी काढलेल्या महिलांची संख्याही अधिक आढळली. डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार काढली असे त्यांनी सांगितले, पण त्याचे दुष्परिणाम त्यांना स्पष्ट करण्यात आले नव्हते.

चिकन गुनिया आजारातून बरे झालेले जे रुग्ण होते त्यांना काही काळ घेण्यासाठी वेदनाशामक गोळ्या दिल्या होत्या. पण बरेचजण अजूनही या गोळ्या घेतच होते. या गोळ्यांची सवय जडल्याचे दिसून येत होते.

या शिबिराच्या निमित्ताने गंभीर आजार असलेले, किंवा जुना आजार असलेले असे रुग्ण आढळले ज्यांनी पैशांच्या अभावी इलाज घेणे बंद केले होते. उपचारांचा गुण येत नाही म्हणून किंवा पैशांची चणचण आहे म्हणून उपचार थांबवलेल्या या रुग्णांना समुपदेशन करण्यात आले. त्यांना झेपतील असे पर्याय सुचवण्यात आले. यामुळे काहींचे उपचार पुन्हा सुरु करता आले.

शिबिरातून आरोग्य सेवांप्रमाणे संदर्भ सेवाही दिल्या. एकूण २२५ रुग्णांना पुढील उपचारांसाठी सवलतीच्या दरात उपचार मिळतील अशा ठिकाणी संदर्भ सेवा दिली.

आपत्कालीन परिस्थितीत मनाने खचलेल्या रुग्णांना उपचार मिळाल्याने दिलासा मिळाला. आपली काळजी घेतली जाते आहे, या भावनेनेही उभारी मिळाली, असे दिसून आले.

आरोग्य शिबिरातूनही अनेक गरजू आणि वंचित लोकांपर्यंत पोहोचता आले. एका गावातील शिबिरात एक वयस्कर महिला तिच्या तरुण मुलीबरोबर आली होती. महिला खूप अशक्त होती आणि तिला रक्तदाबाचा त्रास होता. डॉक्टरांनी विचारपूस केली. त्यांच्या घरात गेले काही दिवस अन्न शिजवले नव्हते. घरात काही नव्हतेच. आधीच आजारी असलेली ही महिला उपासमारीमुळे आणखी कमजोर झाली होती. मुलगी रडू लागली. तिने सगळी परिस्थिती कथन केली. या कुटुंबाला रेशन सहाय्य देण्यात आले. मुलीची परीक्षेची फी थकली होती. त्यासाठीही मदत करण्यात आली. या तातडीच्या मदतीमुळे त्यांना आधार मिळाल्यासारखे वाटले.

आरोग्याचे काम करण्यामध्ये अनेक प्रकारची आव्हाने आहेत. मानसिक आरोग्याबद्दल तर समाजात बऱ्याच गैरसमजुती आहेत. त्या दूर करण्यासाठी प्राधान्याने कामाची गरज आहे. मानसिक आरोग्यांना स्वीकारण्याची मानसिकता तयार व्हायला हवी. तरच लोक त्यासाठी उपचार घ्यायला पुढे येतील.

आपत्तीजन्य परिस्थितीत आरोग्य सेवांची पोहोच सक्षम असली पाहिजे. त्यादृष्टीने सरकारी आरोग्य सेवांनी आपल्या सेवा लोकांपर्यंत नेल्या पाहिजेत. शारीरिक आरोग्याबरोबरच मानसिक आरोग्यासाठी आवश्यक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. पण अद्याप आरोग्य सेवांची पोहोच पुरेशी नाही.

भाग ५
समारोप

काय साधले, काय शिकलो....

आपत्कालीन परिस्थितीतील मदतकार्य करण्याचा संस्थेच्या कार्यकर्त्यांचा हा पहिला अनुभव होता. पूर्वतयारीसाठी घेतलेल्या प्रशिक्षणांचा आणि नियोजनाचा उपयोग झाला. तरी प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव बरेच काही शिकवून गेला. केलेल्या कामातून ठोस परिणाम साधता आले आणि काही नव्या गोष्टींची जाणीव झाली, समज वाढली.

लोकसहभाग मिळाला

दुष्काळी परिस्थितीमुळे लोक पिडलेले असले तरी पिचलेले नव्हते. त्यांना काहीच करता येणार नाही असे मानून त्यांच्यापर्यंत मदत पोहोचवणे म्हणजे त्यांना अधिक असहाय्य करणे होय. प्राप्त परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी आणि उपलब्ध मदत सन्मानाने आपत्तीग्रस्त लोकांपर्यंत नेण्यासाठी लोकसहभागाला पर्याय नाही, ही संस्थेची भूमिका होती.

संस्थेकडे उपलब्ध मनुष्यबळ आणि संसाधने यांच्या आधारे निवडक गावात काम करणे शक्य होते. त्यामुळे गावांच्या, लाभधारकांच्या निवडीचे निकष ठरवून कामाची सुरुवात झाली. या सर्व गावात ग्रामपंचायतीच्या सक्रीय सहभागाने काम करण्यात आले. त्यामुळे तात्पुरत्या स्वरूपात असलेली मदतही प्रभावीपणे लोकांपर्यंत नेता आली.

स्थानिक सहभागाशिवाय काम करायचे नाही, हा निकष ठेवल्याने प्रत्येक गावात लोक सहभाग मिळाला. संस्थेने दिलेली मदत अशा प्रकारे कामाकडे न पाहता, लोकांना ही कामे आपली आहेत असे वाटून त्यांनी सहभाग दिला. त्यामुळे या काळात ज्या सुविधा उभारल्या त्यांची देखभाल दुरुस्तीही नियमित होईल अशी अपेक्षा आहे. आपत्कालीन परिस्थितीतही लोकांची सहकार्य व मदतीची तयारी होती. विशेषतः जनावरांच्या हौदासाठी स्वतःच्या विंधन विहिरीचे पाणी त्यांनी दिले.

“कोणतेही मदतकार्य सर्वस्वी सरकारी मदतीवर अवलंबून राहता कामा नये. लोकांनाही पुढे येण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे. स्थानिक सहभाग आणि संसाधने यांची साथ मिळाल्यामुळे कमी खर्चात अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न या कामातून झाला”.

अत्यंतिक गरजू व्यक्तीपर्यंत पोहोचता आले

म्हणूनच दुष्काळाच्या आपत्तीत जरी सगळेच लोक भरडले होते तरी अत्यंत गरजू लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे या आपत्कालीन परिस्थितीचा सर्वाधिक फटका ज्या वंचित

लोकांना बसला त्यांना सहाय्य करता आले. जे आधीपासून दुसऱ्यावर अवलंबून होते, ज्यांना वृद्ध वा आजारी लोकांना पाहणारे कुणी नव्हते अशा लोकांना जगण्याचा आधार मिळाला. पाणी, रेशन, आरोग्य आणि मागणीप्रमाणे काम या मदतीतून दैनंदिन गरजांची काही प्रमाणात पूर्तता झाली. मानसिक आधार मिळाला. प्रत्येक मदत कार्य हे विशिष्ट गरजांना उद्देशून आखले होते. त्या सर्वांचा एकत्रित परिणाम दुष्काळ निवारणासाठी झाला.

एकल महिलांची परिस्थिती समोर आली

या मदतकार्याच्या निमित्ताने एकल महिलांच्या एकत्र येण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. एकल म्हणजे जिला कोणी 'वाली' नाही, जिने सासरच्या किंवा माहेरच्या मिळेल त्या मदतीवर जगावे अशी अपेक्षा असते. तिला सासरी, माहेरी तिचा हक्क मिळत नाही. तो झगडून मिळवण्याचे बळ बहुतेकींकडे नसते. त्यामुळे परावलंबी आणि दुय्यम जगणे. त्यांना संघटित करण्याच्या हेतूने विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. रेशन वितरणात प्रामुख्याने एकल महिलांचा समावेश होता. त्यांची वजने आणि एचबी यांच्या नोंदीवरून चार महिन्यात त्यांच्या आरोग्याच्या स्थितीमध्ये सकारात्मक फरक दिसून आला. यावरून या मदतीची परिणामकारकता लक्षात येते.

रोजगाराची उपलब्धता झाली

'मागेल त्याला काम' देणारी मनरेगा योजना दुष्काळी भागात प्राधान्याने राबवली पाहिजे. संस्थेने राबवलेल्या कॅश फॉर वर्क ला लोकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. कामाला सतत मागणी होती. या योजनेतून प्रत्येक गावात संधारणाची जी कामे झाली त्याचा दूरगामी फायदे अनेक आहेत. स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता या कामाने सिद्ध केली.

दर आठवड्याला मजुरीचे वाटप केले, रोख रक्कमेत केले. लोकांना हातात पैसा नव्हता त्यामुळे ही मजुरी वेळेवर आणि रोखीत मिळणे ही फार मोठी मदत वाटली.

“रोखीने मजुरीचे वाटप झाले. कधी कधी दोन-तीन गावे मिळून मजुरीची रक्कम लाख-दीड लाखापेक्षा अधिक असे. एवढी मोठी रक्कम हाताळणे हे जोखमीचे होते. शिवाय हिशोबात गोंधळ होण्याची शक्यताही होती. पण सर्व व्यवहारात पारदर्शकता राखली गेली आणि व्यवहार पूर्ण झालेल्या दिवशीच सगळी व्हाउचर्स व हिशोब पूर्ण केले गेले. या अनुभवातून खूप शिकता आहे.”

- बसवराज नरे

“मदत पोहोचवणे जितके महत्वाचे, तितकेच कुणापर्यंत काय पोहोचले याची नोंद ठेवणेही तितकेच जरूरीचे. प्रत्येक व्यक्ती, तिला केलेली मदत यांची नाव-वस्तू / मजुरी यांसह नोंद ठेवण्यात आली. स्वीस एडच्या सहाय्याने तयार केलेली एमआयएस माहिती संकलनासाठी उपयुक्त ठरली.”

- संध्या रणखांब

मानसिक आरोग्याबद्दल विचार सुरू झाला

प्रत्येक आपत्तीचे काही परिणाम दृश्य असतात, पण बरेच परिणाम अदृश्य असतात. जसे दुष्काळामुळे तीव्र पाणी टंचाई निर्माण झाली. शेतीकामे थंडावली, शेतकरी आणि शेतमजूर दोघांसमोर उपजीविकेची समस्या उभी राहिली. त्यामुळे ग्रामीण अर्थकारण विस्कटले. अशा आपत्ती माणसाचे दैनंदिन जीवन विस्कळीत करतात. त्यामुळे लोक खचून जातात, निराश होतात. अशा प्रकारचे मानसिक, भावनिक परिणाम सहजी दिसून येत नाहीत. त्यामुळे मदतकार्यात त्याचा विचार होत नाही. संस्थेच्या कामाचे हे वेगळेपण होते. दुष्काळाच्या झळा सोसणाऱ्या मानवी मनांचा विचार करणेही तितकेच आवश्यक आहे.

“बळीराजा जागर अभियान आणि त्यानंतर केलेले मदतकार्य यामुळे दुष्काळाची झळ काही प्रमाणात तरी कमी करता आली. विशेषतः लोकांचे मनोबल वाढवण्यासाठी काम करता आले. गेल्या वर्षभरात संस्थेच्या कार्यक्षेत्रात एकही शेतकरी आत्महत्या झालेली नाही. या नकारात्मक विचारापासून लोकांना परावृत्त करण्यात संस्थेच्या कामाची मदत झाली याचे समाधान वाटते.”

- डॉ. शशिकांत अहंकारी

आपत्ती व्यवस्थापनानंतर

तीन-चार वर्षे सतत ओढ दिल्यानंतर २०१६ मध्ये पुनर्वसू नक्षत्राने मराठवाड्यातल्या लोकांना दिलासा दिला. पावसाची संततधार झड लागली. मराठवाड्याच्या सरासरीपेक्षा सव्वा टक्के पाऊस जास्त झाला. ठिकठिकाणी संधारणाची कामे झाल्याने तलाव, विहिरी भरल्या, धरणे भरली. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य सरले. मराठवाडा दुष्काळमुक्त करण्यासाठी दूरगामी विचार करून काम झाले पाहिजे, याबद्दल या कोणाचेच दुमत नाही. पण पाऊस झाला तसे दुष्काळाचा प्रश्न चर्चेतून मागे पडला. तातडीच्या मदतीचा ओघ थांबला. माध्यमे, लोकप्रतिनिधी इत्यादींचे विषयांचे अग्रक्रम बदलले.

कोणत्याही आपत्कालीन मदतकार्याचा हेतू हा तातडीच्या आणि किमान मूलभूत गरजा भागवणे हा असतो. आपत्तीची तीव्रता कमी करून माणसांचे जगणे अधिक सुसह्य करण्याच्या दृष्टीने ताबडतोबीच्या मदतीचे नियोजन होते. हॅलो मेडिकल फाउंडेशनने केलेले मदतकार्यही मर्यादित कालावधीसाठी होते. पावसाळा सुरू होऊन पाण्याची तीव्र टंचाई कमी होईपर्यंतच्या काळापर्यंत मदत करण्याचे नियोजन केले गेले. पण प्रत्यक्षात पाऊस पडून गेल्यानंतरही काही कामे चालू राहिली. विशेषतः लोक रोजगाराची मागणी करत होते. काही कामे तर दीर्घ काळ करण्याची आहेत, असे संस्थेच्या लक्षात आले. त्यातील एक महत्त्वाचे काम म्हणजे मदतकार्याच्या पलीकडे जाऊन दुष्काळ निवारणाच्या दिशेने विचार करणे हे आहे. संस्थेच्या कामाशी जे अनुभवी कार्यकर्ते आणि अभ्यासक जोडलेले आहेत, त्यांच्या चर्चेतून अनेक गोष्टी स्पष्ट झाल्या. कोणकोणत्या गोष्टींवर प्राधान्याने भर देण्याची गरज आहे हे प्रकर्षाने जाणवले. त्यांचा संस्थेच्या कामात अंतर्भाव कसा करावा याचीही स्पष्टता येत गेली.

हवामान बदलाची समस्या समजून घेण्याची गरज आहे

आपत्ती व्यवस्थापनाचे काम शास्त्रीय पद्धतीने आणि अधिक नियोजनपूर्वक करायचे असल्यास जागतिक तापमानवाढ आणि त्याचे हवामान बदलावरील परिणाम समजून घेण्याची गरज आहे. या प्रश्नाची समज वाढवणे आणि त्याविषयी लोकांमध्ये समज निर्माण करणे या दोन्ही गोष्टींवर पुढील काळात भर दिला जाणार आहे.

“एकविसाव्या शतकाचा खरा संदेश ‘एकत्र या’ असा आहे. हे शतक पर्यावरणीय आव्हानांचे आहे. जागतिक तापमानवाढ ही गंभीर समस्या आहे. त्यामुळे निसर्गचक्र बदलले आहे. पूर्वी मे महिन्यात समुद्र तापत असे आणि मग पावसाळा सुरु होई. पण आता फेब्रुवारीमध्ये समुद्र तापतो आणि अवकाळी पाऊस आणि गारपीट यांचा मारा शेतकऱ्याला सोसावा लागतो. शास्त्रज्ञांच्या मते हा काळ ‘टोकाच्या हवामान स्थिती’चा आहे. तीव्र उन्हाळा, कडाक्याची थंडी, मुसळधार पाऊस, थोड्या काळात भरपूर पाऊस इत्यादी. देशांना सीमा आहेत, पण पर्यावरणाला सीमा नाहीत. एका देशात आलेल्या पर्यावरणीय आपत्तीचा त्रास दूरवर असलेल्या इतर भागांनाही होतो. या हवामान बदलाशी जुळवून कसे घ्यायचे याबद्दल जगभरात विचार चालू आहे. म्हणजे पाणी व्यवस्थापन, शेती या दोन्हीचे नियोजन बदलले पाहिजे. हे समजून घेत ‘थिंक ग्लोबली, अॅक्ट लोकली’ या विचाराने काम करण्याची, पर्याय शोधण्याची गरज आहे”.

- अतुल देऊळगावकर, पर्यावरण अभ्यासक

पिके नियोजन बदलले पाहिजे

मराठवाडा हा दुष्काळी भाग समजला जातो. पण पूर्ण विभाग दुष्काळी नसून इथल्या काही भागात पावसाचे प्रमाण चांगले आहे, तर काही ठिकाणे कोरडी आहेत. उदाहरणार्थ, उस्मानाबाद पेरणा, बीड गेवराई इथे पाऊस चांगला होतो, तर भूम, परांडा हे सर्वाधिक दुष्काळी भाग आहेत. उपलब्ध पावसानुसार शेतीचे नियोजन केले गेले पाहिजे, अतिरेकी पाणी घेणारी पिके टाळावीत, याचे भान या दुष्काळाने लोकांना दिले आहे. त्यासाठी अधिक जाणीवजागृती आणि पर्यायांचा विचार होणे जरूरीचे आहे. पाणलोट-क्षेत्र-नियोजन केले गेले पाहिजे. शेतीतील जाणकार सांगतात त्याप्रमाणे ‘शेतात माती अडवायची आणि शेताबाहेर पाणी’, या धोरणाने काम करण्याची गरज आहे. काही ठिकाणी वेगळे प्रयोग आधीपासूनच सुरु झाले आहेत, ते इतरांपर्यंत पोहोचवण्याची गरज आहे. याकरिता शेतकऱ्यांसोबत विचार विनिमय करण्यावर पुढील काळात भर दिला जाणार आहे.

सगळ्यात महत्वाचा उपाय म्हणजे गरजा-आधारित पीक-नियोजन. कमीत कमी पाण्यात येणारी व जमिनीची सुपीकता वाढविणारीच पिके घ्यावीत. त्यामुळे ऊस, सोयाबीन यांना कायमचा रामराम करून त्याऐवजी, भुईमूग पेरावा. भुईमूग जमिनीची सुपीकता वाढविणारा, गरिबांचा काजू आहे. स्थानिक पीकपद्धती लक्षात घेऊन जोडधंदे आणि प्रक्रिया उद्योगाची उभारणी झाली पाहिजे. जसे, छोटे एक्सपेलर वा तेलघाणीमधून भुईमूग, करडी, जवस, कारळा इ. चे तेल गाळून विकता येईल. खपली गहू, जवस, लाख-लाखोळी, भगर, बाजरी-ज्वारीचे विविध प्रकार-वन्हाडी, झिंगरी, पिवळी, गुळभेंडी, इत्यादी. परत आणावे लागतील.

- वसंत फुटाणे, नैसर्गिक शेतीचे पुरस्कर्ते

शेती हा उद्योग झाला पाहिजे. संघटन, व्यवस्थापन आणि तंत्रज्ञान या तिन्हीचा मेळ घातला गेला पाहिजे. शेतीची सगळी चर्चा हमीभावाभोवती फिरते, पण मूळ मुद्दा माल पिकवणाऱ्या शेतकऱ्याकडे बागेनिंगची ताकद नाही आहे. हवा तो भाव मिळाला नाही तर माल विकणार नाही अशी भूमिका शेतकरी तेव्हाच घेऊ शकेल जेव्हा तो एकत्रित असेल. मग मालावर प्रक्रिया करून त्याची मूल्यवृद्धी करून त्यांना उत्पादने तयार करता येतील.

- अतुल देऊळगावकर

पावसाच्या लहरीपणाचा फटका आम्ही खूपदा सहन केला आहे. त्यामुळे उत्पादनावर खूप परिणाम होतो. पिके वाढतात, पण फळधारणा होत नाही. शेतकऱ्यांच्या हातात काही पडत नाही. जिरायती शेती करणाऱ्यांचे अधिक नुकसान होते. म्हणून चांगल्या प्रतीची जलसंधारणाची कामे होणे अत्यंत गरजेचे होते. त्याचबरोबर या कामांचा लाभ सर्वच शेतकऱ्यांना कसा होईल याचाही विचार झाला पाहिजे.

आम्ही गावात शेतकरी समूह तयार केले आहेत. आम्ही आपापसात चर्चा करून मगच निर्णय घेतो. आमच्या लक्षात आले की, घरच्या बियाणापेक्षा बाजारातून आणलेले बियाणे तिपटीने महाग आहे. त्याची उगवण क्षमता खात्रीशीर नाही. आम्ही दोन्ही पेरून पहिले, उत्पादनात फरक नाही. त्यामुळे आम्ही शेतकऱ्यांनी आपलेच बियाणे साठवून ते वापरायचा निर्णय घेतला आहे. आमच्या गावात खूप कमी शेतकरी बाजारातले बियाणं आणि खत वापरतात. शेतकऱ्यांचे समूह केल्याने प्रत्येकाला आधार वाटतो. पिकाचे नुकसान झाले तरी कोणी खचून जात नाही.

- डॉ. सिद्राम खजुरे

पाणी वापर अधिक काटेकोर आणि समंजस करायला हवा

जेव्हा आमच्याकडे पाणी असते, तेव्हा त्याचा वारेमाप वापर होतो. असे न होता पाणी असतानाच काटकसरीने वापर करून त्याची बचत केली पाहिजे. पाण्याचे दुर्भिक्ष्य असलेल्या काळासाठी पाणी साठवले पाहिजे. या दिशेने लोकांची मानसिकता बदलत आहे. यावर पुढील काळात आणखी काम करायचे नियोजन आहे.

मानसिक आरोग्य आणि स्वास्थ्य यांचा विचार व्हायला हवा

मानसिक आजारांविषयी गैरसमजुती दूर करण्याची आवश्यकता आहे. मानसिक आजारांवर उपचारासाठी पुढे येण्याची मानसिकता तयार करण्याबरोबरच मानसिक आरोग्य सुदृढ करण्यावर भर देण्याचीही गरज आहे.

“जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते चाळीस टक्के व्यक्ती मानसिक ताणतणावाखाली जगत असतात. त्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी त्यांना मदत करणे जरूरीचे आहे. म्हणजे हे ताणतणाव आवाक्याबाहेर वाढून त्याचे रूपांतर आजारात होणार नाही यासाठी काम करणे जरूरीचे आहे. पुढच्या टप्प्यावर मानसमित्र कार्यकर्त्यांची ही कौशल्ये विकसित होतील. यातून शेवटचा आणि महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे आयुष्याविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणे. कुठलाही प्रश्न निर्माण झाला तरी तो सोडवण्याची क्षमता व मानसिकता तयार होणे जरूरीचे आहे.

समाजामध्ये सुदृढ मानसिकता रुजवणे हे अंतिम ध्येय आहे. म्हणजे, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये आपल्यासमोरील समस्या योग्य पद्धतीने समजून घेण्याची क्षमता असेल, आणि त्या सोडवण्यासाठी प्रथम आपल्या नियंत्रणात असलेल्या घटकांवर काम करण्याची तयारी असेल. आणि त्यानंतर आपल्या नियंत्रणाबाहेर असलेल्या घटकांना बदलण्याचा प्रयत्न होईल”.

– डॉ. मिलिंद पोतदार

“२०१६ मध्ये मराठवाड्यात भरपूर पाऊस पडला, धरणे भरली. पण २०१७ सुरु होऊन दोन महिने उलटले तसे पाणी साठा पुन्हा कमी झाला. हे आपण अनुभवतो आहोत. फेब्रुवारीपासून हवेतील उष्मा वाढू लागला. विहिरींचे पाणी पुन्हा खोल गेले. पिके, भाजीपाला सुकू लागले. येणाऱ्या पाणी टंचाईची लक्षणे जाणवू लागली.

आता केवळ स्थानिक परिस्थिती समजून व त्यावर काम करून भागणार नाही. कारण निसर्गचक्र का बदलले आहे या प्रश्नाचे अनेक धागे व्यापक प्रश्नांपर्यंत नेणारे आहेत. जागतिक तापमानवाढीच्या समस्येचे तीव्र परिणाम अनेक देशातून दिसून येत आहेत. निसर्गाला प्रतिकूल असलेले बदलते राहणीमान, भोगवादी भांडवलशाही ही या समस्येच्या मुळाशी असलेली मूळ कारणे समजून घेण्याइतके शहाणे आपण कधी होणार? या प्रश्नाच्या उत्तरात इथल्या समस्यांची उत्तरेही गुंतलेली आहेत. त्यामुळे व्यापक परिस्थितीचा विचार करून स्थानिक परिस्थितीतून मार्ग काढणे अत्यावश्यक झालेले आहे”.

- डॉ. शशिकांत अहंकारी

एकल महिलांच्या समस्या

आपत्तीग्रस्तांच्या मदतकार्यामध्ये एकल महिलांसोबत काम करण्यावर भर दिला गेला. पण या समाजघटकाचे अनेकविध प्रश्न आहेत. त्यांची परिस्थिती दुर्लक्षित आहे. किंबहुना या महिलांनी वाट्याला आलेले ‘भोग’ विनातक्रार भोगावेत, ही समाजाची, त्यांच्या कुटुंबियांची आणि काही बाबतीत स्वतः महिलांचीही असलेली मानसिकता, ही खरी समस्या आहे. वैवाहिक स्थिती संदिग्ध, कोणतेही कायदेशीर अधिकार नाहीत आणि माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्याची मुभा नाही; ही एकल महिलांची परिस्थिती आहे. हे प्रश्न नवे नाहीत, पण ते सोडवण्याच्या दृष्टीने कामाची गरज आहे. त्यासाठीची सुरुवात या महिलांना एकत्र करण्यापासून सुरु झाली आहे. त्यांना सन्मानाने आणि स्वावलंबी जीवन जगता यावे यासाठी नियोजनपूर्वक काम करण्यावर पुढील काळात भर दिला जाणार आहे.

पाणी, शेती, रेशन, मानसिक आरोग्य आणि एकल महिला या मुद्द्यांना धरून काम करताना लोकांमध्ये जागृती आणि शासनाकडे पाठपुरावा या दोन्हीची गरज आहे. त्यासाठी संस्था कार्यरत राहिल.

मदतीचा हात

जनसंवाद : माता परदेवर याचा पुण्यसमनता दिनाचा, शंभरा ऐक्या, ३५, तिकावचंद व सायकलचे वाटप

तणाव झुगारा, विकासाचा रस्ता दिसेल

शुभेचि... (Small text describing the event and the significance of the day.)

... (Small text describing the inauguration ceremony.)

... (Small text describing the distribution of bicycles.)

... (Small text describing the overall atmosphere and the impact of the event.)

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन

समतेवर आधारित, निकोप आणि सक्षम समाज निर्माण करणे हे हॅलो मेडिकल फाउंडेशनचे स्वप्न आहे. त्यासाठी संस्था समाजातील वंचित, परिघावरील समाज समुहांबरोबर काम करण्यास कटीबद्ध आहे. स्त्रिया, पुरुष, किशोर - किशोरी, युवा, शेतकरी, शेतमजूर या विविध समाज घटकांसोबत संस्थेचे काम चालू आहे.

प्रत्येक व्यक्ती सुदृढ व निरोगी असावी. तिला लागणारी प्राथमिक आरोग्य सेवा तिच्या घराजवळ व अल्प दरात मिळावी. महिलांना त्यांच्या विशेष गरजा लक्षात घेऊन उत्तम आरोग्य सेवा मिळावी.

समाजाच्या स्वास्थ्याची दोरी समाजाच्याच हातात असली पाहिजे, आरोग्यसेवेचे भांडवलीकरण होता कामा नये, शारीरिक आरोग्याबरोबरच मानसिक आरोग्याची समजही वाढावी, यासाठी विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून संस्था प्रयत्नशील आहे.

समाजामध्ये स्त्रियांना समान दर्जा मिळावा, त्यांच्या अधिकारांची पूर्तता व्हावी यासाठी स्त्री व पुरुष या दोघांबरोबर संस्था काम करत आहे. हिंसाग्रस्त स्त्रियांना आधार देत त्यांना स्वयंसिद्ध करण्याचे काम जसे होत आहे, तसे समतेसाठी स्वतःहून पुढाकार घेणाऱ्या पुरुष कार्यकर्त्यांची फळीही तयार केली जात आहे.

निसर्गाच्या बदलत्या चक्रामुळे बिघडलेल्या ग्रामीण समाजकारण आणि अर्थकारणात शेतकरी आणि शेतमजूर यांची परिस्थिती बिकट झालेली आहे. शेतकरी आत्महत्या हे या समस्येचे टोकाचे दृश्य रूप आहे, पण या प्रश्नाची अनेक अदृश्य रूपेही आहेत. त्यामुळे ग्रामीण जनतेची दैनंदिन होरपळ थांबवण्यासाठीही लोकांच्या साथीने तातडीचे व दूरगामी काम संस्थेने सुरु केले आहे. जलसंधारणापासून पाणी व्यवस्थापनापर्यंत आणि रोजगार हमीपासून शेतीच्या शाश्वत पर्यायांपर्यंत अनेकविध उपक्रम नियोजित आहेत.

विविध सामाजिक प्रश्नांच्या अनुशंगाने लोकांसोबत काम करून त्यांना सक्षम करण्याबरोबरच धोरणात्मक पातळीवरील बदलासाठीही संस्था कार्यरत आहे.

हॅलो मेडिकल फाउंडेशन ही नोंदणीकृत संस्था आहे.

- मुंबई पब्लिक ट्रस्ट कायदा (१९५०) याखाली नोंदणी क्र. F/२११२/AGD व सोसायटीज रजिस्ट्रेशन कायदा (१८६०) या खाली नोंदणी क्र. MAH ३१६-९१.
- संस्था परदेशातून निधी घेऊ शकते. त्यासाठी लागणारी परवानगी संस्थेने गृह खात्याकडून मिळवलेली आहे. (FCRA क्र. ०८३७५००६०).
- संस्थेची ८०जी खाली नोंद झालेली असल्याने देणगीदारांना आयकरातून सूट मिळू शकते.

प्रकाशने

गीत जागर : विविध प्रश्नांवर काम करत असताना समाज प्रबोधनासाठी कलापथकाचे माध्यम महत्त्वाचे ठरते. यासाठी परिवर्तनवादी विचाराच्या लोकांनी अनेक गीते रचली आहेत. सर्व लोकांपर्यंत ही गीते पोहोचावीत या भावनेने ही निवडक गीते संग्रहाच्या रूपात प्रकाशित केली आहेत.

संजीवनी महिला बचत महासंघ घटना व नियमावली: महिला सबलीकरणाच्या कामात बचत गटाचे महत्त्वाचे स्थान आहे. बचत गटांच्या या कामाला दिशा, माहिती, मार्गदर्शन देण्यासाठी ही पुस्तिका प्रकाशित केली आहे.

वाटा आरोग्याच्या विकासाच्या: हॅलो चळवळीचे उद्गाते आणि सूत्रधार डॉ. शशिकांत आणि डॉ. शुभांगी अहंकारी यांनी आपल्या सहकार्यांच्या मदतीने ग्रामीण आरोग्य सुधारण्यासाठी हॅलो मेडिकल फाउंडेशनद्वारे विविध उपक्रम आखले आणि ते यशस्वीरित्या पार पाडले. त्यातून उभी राहिली ग्रामीण आरोग्याची, ग्रामीण विकासाची एक सशक्त प्रणाली. त्याचीच मांडणी या पुस्तकात केलेली आहे.

यशोदाची गोष्ट: मुलींना स्वतःविषयी, समाजाविषयी आणि सभोवतालच्या परिस्थितीची जाण यावी म्हणून संस्था किशोरींसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेते. 'यशोदाची गोष्ट' या किशोरी प्रशिक्षणासाठी तयार केलेल्या पुस्तकाचे लेखन डॉ. जगन्नाथ दिक्षित, डॉ. अंजली दिक्षित, डॉ. शांता जोशी व डॉ. शुभांगी अहंकारी यांनी केले असून संपादन डॉ. जगन्नाथ दिक्षित, डॉ. शशिकांत अहंकारी आणि डॉ. क्रांती रायमाने यांनी केले आहे. पुस्तकाचे प्रकाशन संवेदनशील नाटककार विजय तेंडुलकर यांच्या हस्ते झाले. संवादरूपात लिहिलेल्या या पुस्तकाच्या माध्यमातून किशोरींचा गट एकत्र बसून या प्रत्येक प्रकरणावर नाटक करून, एकमेकांना प्रश्न विचारत विविध विषयांचा अभ्यास करू शकतात. या पुस्तकाच्या १७,००० प्रती अंगणवाडीच्या किशोरी शक्ती प्रकल्पासाठी वापरल्या गेल्या.

माहितीचा अधिकार: 'माहिती अधिकार कायदा २००५' या महत्त्वपूर्ण कायद्याची सर्वसामान्य नागरिकाला समजेल अशा भाषेत सविस्तर ओळख करून देणाऱ्या या पुस्तकाचे लेखन अॅड. देविदास वडगावकर यांनी केले आहे आणि त्याचे प्रकाशन ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते श्री. सुभाष लोमटे यांच्या हस्ते झाले.

बाई मी कात टाकली: संस्थेतर्फे सन २००० ते २००५ या कालावधीत घेतलेल्या 'स्वयंसिद्धा प्रकल्पा' चा हा अहवाल आहे. महिलांच्या आरोग्याबरोबरच महिला सबलीकरणाचे उपक्रम या प्रकल्पात घेण्यात आले. या कामाचे अनुभव, महिलांमधील बदल यांची ओळख करून देणाऱ्या या पुस्तकाचे लेखन श्री. भारत गजेंद्रगडकर यांनी केले असून प्रकाशन ज्येष्ठ्य लेखिका वीणा गवाणकर यांच्या हस्ते झाले.

स्त्रिया आणि कौटुंबिक हिंसा - प्रशिक्षण पुस्तिका: स्त्रियांचे आरोग्य आणि हिंसा यांचा निकटचा संबंध आहे, याची जाणीव आपल्या कामात उतरली पाहिजे. या हेतूने या विषयाची समज वाढवणाऱ्या या पुस्तकाचे संपादन डॉ. शुभांगी अहंकारी आणि अरुणाताई बुरटे यांनी केले आहे. मासूम संस्थेने स्त्रिया आणि हिंसा या विषयवार संस्थेच्या कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण घेतले व त्यावर आधारित ही पुस्तिका आहे.

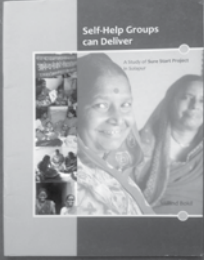
रोजगार हमी योजना प्रशिक्षण पुस्तिका: ग्रामीण भागातून गरजू लोकांना हक्काचा रोजगार उपलब्ध करण्याच्या हेतूने रोजगार हमी योजना आणि त्यानंतर राष्ट्रीय कायदा करण्यात आला. मजुरांना या कायद्याची माहिती करून देण्याच्या हेतूने तयार करण्यात आलेल्या या पुस्तकात कायद्यातील ठळक तरतुदी चित्ररूपात समजावून दिल्या आहेत.

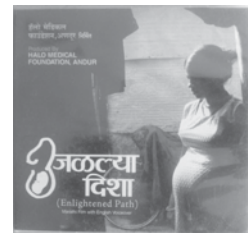
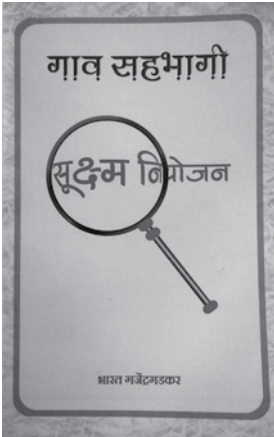
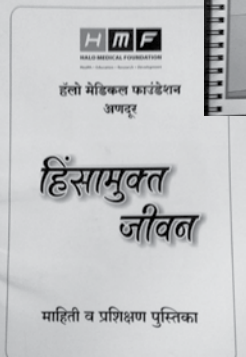
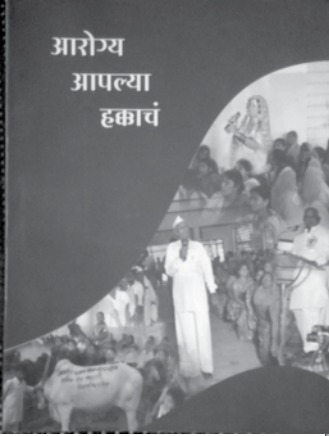
आई होताना - शुअर स्टार्ट सोलापूर: शहरी भागात माता मृत्यूची समस्या कमी करण्याच्या उद्देशाने पाथ या संस्थेने महाराष्ट्रात विविध संस्थांकडून प्रकल्प मागवले. यामध्ये हॅलो मेडिकल फाउंडेशनने सोलापूर शहराच्या वस्त्यांमध्ये काम केले. प्रसूतीपूर्व तपासण्याचे महत्त्व, दवाखान्यातील बाळंतपणे इत्यादीवर जाणीवजागृती करून बचत गटांच्या सहभागाने हा प्रकल्प राबवण्यात आला. वस्त्यातील बचत गटांना आपल्या परिसरातील गरोदर स्त्रियांना दत्तक घेऊन त्यांची काळजी घेण्यास प्रवृत्त करण्यात आले. यामुळे माता मृत्यूचे प्रमाण कमी करता आले. या प्रकल्पाची कल्पना व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी याच्या या सविस्तर अहवालाचे लेखन विद्या कुलकर्णी यांनी केले आहे.

भविष्य ओटीत घेतले: सोलापुरातील वस्त्यांमध्ये माता मृत्युबद्दल जाणीवजागृती रुजवण्याचे काम करणाऱ्या संस्थेच्या सोशल वर्करनी तयार केलेले केस स्टडीचे संकलन या पुस्तकात आहे. या पुस्तकाचे संपादन विद्या कुलकर्णी यांनी केले आहे.

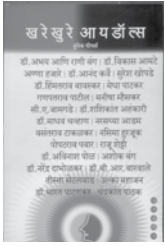
SHGs can Deliver - study of Sure Start project in Solapur: बचत गटांच्या सक्रीय सहभागातून माता मृत्यू प्रतिबंधासाठी राबवलेल्या शुअर स्टार्ट प्रकल्पाचा या इंग्रजी अहवालाचे लेखन श्री. मिलिंद बोकील यांनी केले आहे.

संस्थेच्या संदर्भातील अन्य प्रकाशने

भारत वैद्यक डायरी आरोग्याची विकासाची: भारत वैद्य कार्यकर्त्यांच्या दैनंदिन नोंदींचे संकलन या पुस्तकातून केले आहे. ग्रंथाली वाचक चळवळीने हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. भारतवैद्य कार्यकर्त्यांच्या या १०० डायऱ्यांचे गावोगाव जाऊन त्यांना भेटून त्यांचे संपादनाचे काम वर्षा कुलकर्णी यांनी केलेले आहे. या पुस्तकाचे वाचकांनी उत्स्फूर्त स्वागत केले आहे.

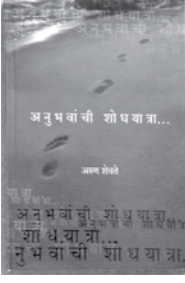
खरे खुरे आयडॉल्स: युनिक फीचर्सच्या समकालीन प्रकाशनांतर्गत १५ ऑगस्ट २००६ रोजी हे पुस्तक प्रकाशित करण्यात आले आहे. महाराष्ट्रातील विविध क्षेत्रातील समाजाभिमुख काम करणाऱ्या २५ व्यक्तींच्या कार्याचा परिचय यामध्ये आहे. या पुस्तकामध्ये डॉ. शशिकांत अहंकारी व हॅलो मेडिकल फाउंडेशनचे संस्थेच्या कामाचा समावेश आहे.

वेगळ्या वाटांचे प्रवासी: साकेत प्रकाशन औरंगाबादने हे पुस्तक प्रकाशित केले आहे. औरंगाबादचे पुरोगामी चळवळीतील स्तंभलेखक श्री. विजय दिवाण यांनी हे पुस्तक लिहिलेले आहे. लोकसत्तामध्ये लिहिलेल्या लेखांचे संकलन यामध्ये आहे. त्यांचा हा स्तंभ आणि पुस्तकाचे चांगले स्वागत झाले. या पुस्तकात 'आरोग्य सेवेतला निरंकारी डॉ. अहंकारी' हा लेख समाविष्ट आहे.

पन्नाशी सामाजिक महाराष्ट्राची: महाराष्ट्र ही सामाजिक कार्यकर्त्यांची, त्यांनी उभारलेल्या विविधांगी सामाजिक काऱ्याची कर्मभूमी आहे. सामाजिक कृतीशीलतेचा वारसा लाभलेल्या महाराष्ट्राचे सामाजिक संशोधन करणारा प्रकल्प मेधा कुलकर्णी यांच्या पुढाकाराने सुरु झाला. त्यातून सामाजिक कार्याची ओळख करून देणारा हा दस्तावेज तयार झाला. ग्रंथाली प्रकाशनातर्फे प्रकाशित या पुस्तकात हॅलो मेडिकल फाउंडेशनच्या कामाचीही ओळख दिलेली आहे.

अनुभवांची शोधयात्रा: अनुभव ही आपली जगण्याची शिदोरी असते, अनुभव सुख-दुःखाचा पट विणतात, अनुभव घडवतात आणि अंतर्मुख करतात म्हणूनच एका व्यक्तीच्या अनुभवांचा शोधमार्ग इतरांसाठीही संचिताचा आनंद देणारा ठरतो. विविध क्षेत्रातील व्यक्तींच्या अनुभवांची ही शोधयात्रा असून यात डॉ. अहंकारी यांचेही कथन समाविष्ट आहे. लेखक अरुण शेवते यांनी लिहिलेले हे पुस्तक 'अनघा प्रकाशन' ठाणे यांनी प्रकाशित केले आहे.

बिकट वाट: सहा महिलांचा जीवनसंघर्ष: रुढींची बंधने दागिन्यांसारखी अंगावर वागवणारी स्त्री जागृत होत जाते तेव्हा तिचा स्वावलंबनाकडे प्रवास सुरु होतो, तीचे कष्ट आणि कर्तृत्व या दोन्हीला एक दिशा मिळते. अशा बिकट वाटेची तमा न बाळगता सापडलेल्या जगण्याची दिशेने आत्मविश्वासाने चालणाऱ्या महिलांचा जीवनपट 'साधना प्रकाशना'च्या या पुस्तकात लेखिका नीती बडवे यांनी मांडला आहे.

कार्यकर्ते

दुष्काळ निवारण कामात नियोजन व देखरेखीची जबाबदारी सांभाळणारे हॅलो मेडिकल फाउंडेशनचे कार्यकर्ते

बसबराज नरे	वासंती मुळे
गुलाब जाधव	अनिता गायकवाड
प्रबोध कांबळे	नागिणी सुरवसे
सतिश कदम	सुवर्णा घोडके
जावेद शेख	संध्या रणखांब
बालाजी जाधव	भारती मिसाळ
प्रसन्न कंदले	लक्ष्मी दुपारगुडे
अजय अणदुरकर	दयानंद काळुंके
गौरीशंकर दोडयाळे	इम्तियाज खान
म्हाळाप्पा गळाकाटे	संजय नरवडे (चालक)
विश्वंबर शहापुरे	

दुष्काळ निवारण कामात तुळजापूर, लोहारा आणि अक्कलकोट तालुक्यातील गावपातळीवरील कामाची जबाबदारी सांभाळणारे कार्यकर्ते

आनंद कोळी	ज्ञानेश्वर पाटील	संजय जाधव
जाधव ज्ञानेश्वर	केदार दबडे	नागेश फुलसुंदर
सुर्यकांत सुर्यवंशी	माणिक धनशेट्टी	किरण चिंचोले
अविनाश पवार	बाबासाहेब माने	मधुकर लोभे
देवकर अण्णासाहेब	याकुब कुरणे	शिवानंद दोडयाळे
काकासाहेब फत्तेपुरे	संभाजी खरात	ज्ञानेश्वर पाटील
सागर पाटील	दिलीप दुपारगुडे	प्रविण मुगळे
राजेंद्र मोरे	शिवानंद सोनकांबळे	

तुळजापूर आणि लोहारातील गाव पातळीवरील 'मानसमित्र' कार्यकर्ते

हुंदुबाई कबाडे	दत्तात्राय गायकवाड	बालिका मोरे
शकुंतला लंगडे	रमेश पाटील	संजना कांबळे
तनुजा वाघोळे	चंद्रकांत लोहार	प्रगती माने
नागिणी आरळे	बब्रुवान पारवे	योगिता आनंदगावकर
शारदा तांबे	आनंद हिंगमिरे	मनिषा इगळे
दयाबाई गायकवाड	गुरूदेव राठोड	कांचन सरवदे
सुनिता गजेले	विजयानंद लोंढे	तनुजा पाटील
रेखा कदम	सुनिल जाधव	नंदा पांचाळ
संगिता कुलकर्णी	पाडुरंग वाघमारे	लक्ष्मी सोमवंशी
शांता संगशेट्टी	चिमणे सुभाष	आश्विनी गडदे
अर्चना भोकरे	अमोल सुर्यवंशी	गोकर्णा घोडके
अनिता राठोड	गीता सुर्यवंशी	

विश्वस्त मंडळ
हॅलो मेडिकल फाउंडेशन

अध्यक्ष
डॉ. शशिकांत अहंकारी

उपाध्यक्ष
डॉ. अशोक बेलखोडे

उपाध्यक्ष
डॉ. माधुरी चावरे

सचिव
डॉ. विजय गायकवाड

सहसचिव
डॉ. शुभांगी अहंकारी

सहसचिव
डॉ. क्रांती रायमाने

कोषाध्यक्ष
डॉ. आनंद निकाळजे

सदस्य
डॉ. संजय गायकवाड

सदस्य
डॉ. स्वाती शिरडकर

सदस्य
डॉ. अंजली दिक्षित

सदस्य
डॉ. अनिता गायकवाड

हवामान बदल हे महायुद्धाएवढेच भयंकर व महाकाय संकट आहे. त्यामुळे गरीब, आदिवासी व शेतकरी ह्यांची ससेहोलपट होत असून त्यांची परवड वाढत जाणार आहे. सरकारी यंत्रणा व प्रसार माध्यमांनी वंचितांच्या समस्यांपासून कधीच फारकत घेतली आहे. शेती तर एकाच वेळी स्थूल व सूक्ष्म समस्यांनी ग्रासून गेली आहे. नेमक्या ह्याच काळात जातीय व धार्मिक तेढीने समाज शतखंड होत आहे. चोहोबाजूंनी ताणतणावांच्या आक्रमणामुळे गांजून गेलेले असंख्य बळीराजा स्वतःचाच बळी घेत आहेत. गावाने एकवटून शिवाराचा पाणलोट क्षेत्र विकास केला तर दुष्काळावर मात करता येते, याची साक्ष देणारी अनेक गावे आहेत. समाज एकसंध झाला की क्षुद्रतेचे बंधारे कोसळून गावात चैतन्य सळसळू लागते, कल्पकतेचे धुमारे फुटतात. 'साथी हात बढाना' हे घोषवाक्य नव्याने घुमवणे आवश्यक आहे. पेरणी ते कापणी, प्रक्रिया ते विक्री, साठवण ते निर्यात सर्व कामांसाठी शेतकऱ्यांनी एकत्र येणे अनिवार्य आहे. परस्परावलंबन हे त्याचे सूत्र आहे. एकविसाव्या शतकात शारीरिक, बौद्धिक व आर्थिक, तिन्ही बलाची बेरीज झाली तरच शाश्वत विकास शक्य आहे. शेतीमध्ये संघटन, व्यवस्थापन व तंत्रज्ञान या तिन्ही बाजूंनी सुधारणा करावी लागेल. हा खूप मोठा व लांबचा पल्ला असला तरी माती व पाणी अडवून भूजल साठा वाढवला तरच पुढील यात्रा सुलभ होऊ शकते. काळ दुष्ट व कठीण असला तरी मानवी प्रयत्नाने त्यावर मात करता येते, हे ठिकठिकाणी सिद्ध करावे लागेल. हेच ह्या काळाचे आव्हान आहे आणि ते पेलण्यासाठी प्रवास कसा करावा, याचा अंदाज या पुस्तकातून येईल.

- अतुल देऊळगावकर,
पर्यावरण अभ्यासक, कार्यकर्ता

HALO MEDICAL FOUNDATION

Health • Education • Research • Development

